

Tadqiqot.uz

ЎЗБЕКИСТОНДА
ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
ТАДҚИҚОТЛАР
МАВЗУСИДАГИ
КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ

2020

- » Ҳуқуқий тадқиқотлар
- » Фалсафа ва ҳаёт соҳасидаги қарашлар
- » Тарих саҳифаларидағи изланишлар
- » Социология ва политологиянинг жамиятимизда тутган ўрни
- » Иқтисодиётда инновацияларнинг тутган ўрни
- » Филология фанларини ривожлантириш йўлидаги тадқиқотлар
- » Педагогика ва психология соҳаларидағи инновациялар
- » Маданият ва санъат соҳаларини ривожланиши
- » Архитектура ва дизайн йўналиши ривожланиши
- » Техника ва технология соҳасидаги инновациялар
- » Физика-математика фанлари ютуқлари
- » Биомедицина ва амалиёт соҳасидаги илмий изланишлар
- » Кимё фанлари ютуқлари
- » Биология ва экология соҳасидаги инновациялар
- » Агропроцессинг ривожланиш йўналишлари
- » Геология-минерология соҳасидаги инновациялар

conferences.uz

No 20
30 сентябрь

**"ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ТАДҚИҚОТЛАР"
МАВЗУСИДАГИ РЕСПУБЛИКА 20-КҮП ТАРМОҚЛИ
ИЛМИЙ МАСОФАВИЙ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ
3-ҚИСМ**

**МАТЕРИАЛЫ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ
20-МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ДИСТАНЦИОННОЙ
ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИИ НА ТЕМУ "НАУЧНО-
ПРАКТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ"
ЧАСТЬ-3**

**MATERIALS OF THE REPUBLICAN
20-MULTIDISCIPLINARY ONLINE DISTANCE
CONFERENCE ON "SCIENTIFIC AND PRACTICAL
RESEARCH IN UZBEKISTAN"
PART-3**

ТОШКЕНТ-2020

УУК 001 (062)
КБК 72я43

"Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар" [Тошкент; 2020]

"Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар" мавзусидаги республика 20-кўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари тўплами, 30 сентябрь 2020 йил. - Тошкент: Tadqiqot, 2020. - 41 б.

Ушбу Республика-илмий онлайн конференция 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясида кўзда тутилган вазифа - илмий изланиш ютуқларини амалиётга жорий этиши йўли билан фан соҳаларини ривожлантиришга баршиланган.

Ушбу Республика илмий конференцияси таълим соҳасида меҳнат қилиб келаётган профессор - ўқитувчи ва талаба-ўқувчилар томонидан тайёрланган илмий тезислар киритилган бўлиб, унда таълим тизимида илфор замонавий ютуқлар, натижалар, муаммолар, очимини кутаётган вазифалар ва илм-фан тараққиётининг истиқболдаги режалари таҳлил қилинган конференцияси.

Масъул муҳаррир: Файзиев Шохруд Фармонович, ю.ф.д., доцент.

1.Хуқуқий тадқиқотлар йўналиши

Профессор в.б.,ю.ф.н. Юсувалиева Раҳима (Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети)

2.Фалсафа ва ҳаёт соҳасидаги қарашлар

Доцент Норматова Дилдора Эсоналиевна(Фарғона давлат университети)

3.Тарих саҳифаларидағи изланишлар

Исмаилов Ҳусанбой Маҳаммадқосим ўғли (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси)

4.Социология ва политологиянинг жамиятимизда тутган ўрни

Доцент Уринбоев Хошимжон Бунатович (Наманганд мухандислик-қурилиш институти)

5.Давлат бошқаруви

PhD Шакирова Шоҳида Юсуповна (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги "Оила" илмий-амалий тадқиқот маркази)

6.Журналистика

Тошбоева Барнохон Одилжоновна(Андижон давлат университети)

7.Филология фанларини ривожлантириш йўлидаги тадқиқотлар

Самигова Умида Хамидуллаевна (Тошкент вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш худудий маркази)

8.Адабиёт

PhD Абдумажида Дилдора Раҳматуллаевна (Тошкент Молия институти)

9.Иқтисодиётда инновацияларнинг тутган ўрни

Phd Воҳидова Меҳри Ҳасанова (Тошкент давлат шарқшунослик институти)

10.Педагогика ва психология соҳаларидағи инновациялар

Турсунназарова Эльвира Тахировна (Навоий вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази)

11.Жисмоний тарбия ва спорт

Усмонова Дилфузахон Иброҳимовна (Жисмоний тарбия ва спорт университети)

12.Маданият ва санъат соҳаларини ривожлантириш

Тоштемиров Отабек Абидович (Фарғона политехника институти)

13.Архитектура ва дизайн йўналиши ривожланиши

Бобоҳонов Олтибой Раҳмонович (Сурхандарё вилояти техника филиали)

14.Тасвирий санъат ва дизайн

Доцент Чарисев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

15.Мусиқа ва ҳаёт

Доцент Чарисев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

16.Техника ва технология соҳасидаги инновациялар

Доцент Нормирзаев Абдуқаюм Раҳимбердиевич (Наманган мухандислик-курилиш институти)

17.Физика-математика фанлари ютуқлари

Доцент Соҳадалиев Абдурашид Мамадалиевич (Наманган мухандислик-технология институти)

18.Биомедицина ва амалиёт соҳасидаги илмий изланишлар

Т.Ф.д., доцент Маматова Нодира Мухтаровна (Тошкент давлат стоматология институти)

19.Фармацевтика

Жалилов Фазлиддин Содиқовиҷ, фарм.ф.н., доцент, Тошкент фармацевтика институти, Дори воситаларини стандартлантириш ва сифат менежменти кафедраси мудири

20.Ветеринария

Жалилов Фазлиддин Содиқовиҷ, фарм.ф.н., доцент, Тошкент фармацевтика институти, Дори воситаларини стандартлантириш ва сифат менежменти кафедраси мудири

21.Кимё фанлари ютуқлари

Рахмонова Доно Қаххоровна (Навоий вилояти табиий фанлар методисти)

22.Биология ва экология соҳасидаги инновациялар

Йўлдошев Лазиз Толивович (Бухоро давлат университети)

23.Агропроцессинг ривожланиш йўналишлари

Доцент Сувонов Боймурод Ўралович (Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти)

24.Геология-минерология соҳасидаги инновациялар

Phd доцент Қаҳҳоров Ўқтам Абдурахимович (Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти)

25.География

Йўлдошев Лазиз Толивович (Бухоро давлат университети)

Тўпламга киритилган тезислардаги маълумотларнинг хаққонийлиги ва иқтибосларнинг тўғрилигига муаллифлар масъулдир.

© Муаллифлар жамоаси

© Tadqiqot.uz

PageMaker\Верстка\Сахифаловчи: Шахрам Файзиев

Контакт редакций научных журналов. tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot, город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Phone: (+998-94) 404-0000

ТАРИХ САҲИФАЛАРИДАГИ ИЗЛANIШЛАР

1. Ostonov Jahongir Davlatovich AFG'ONISTONDA MONARXIYA TUZUMINING NIHOYASI VA KOMMUNIZMNING ILK KURTAKLARI	7
2. Tadjitdinov Vohid Komilovich TURON-TURKISTONNING ETIMOLOGIYASI	10
3. Базарбаева Мұқадdas Мұхаммадовна МУҲАММАД АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГАҲАМИЯТИ	12
4. Султонов Иқболжон Абдураҳмон ўғли АШТАРХОНИЙЛАР ВА БОБУРИЙЛАР ЎРТАСИДА САВДО АЛОҚАЛАР ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР	14
5. Taxirova Zamiraxon Pulatjanovna O'ZBEKİSTONDA ARXEOLOGIK VA ETNOGRAFIYAGA OID TADQIQOTLAR	16
6. Ortıqova Zarina O'ktamovna MAKTABLARDA MASOFAVIY TA'LIM TEKNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH.....	18
7. Калиев Наджибулла Муратович ЖАНУБИЙ ОРОЛБҮЙИ ҲУДУДИДАГИ ҚАДИМИЙ ҚАЛЬАЛАРНИНГ ТЕХНИК ХОЛАТИНИ БАҲОЛАШ	20
8. Хуббалиева Маҳпурат Ҳамзаевна ХИТОЙ БУДДА САЙЁҲИ ШЮАН ЗАНГ ВА УНИНГ САЁҲАТНОМАСИ.....	23
9. Қурбонов Шерзод Фарходович ТАРИХ ДАРСЛАРИДА БАДИЙ АДАБИЁТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ	26
10. Rasulova Fotima Nayim qizi TO'GARAK MASHG'ULOTLARIDA O'QUVCHILARNI TARIX FANIGA BO'LGAN QIZIQISHLARINI OSHIRISH USULLARI	29
11. Sayfutdinova Donoxon Abdusalilovna AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT	32
12. Турдиев Акобир Ҳабибович БУХОРО МАЬРИФАТЧИЛАРИ ИЛМИЙ, МАЬНАВИЙ, СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ЁШЛАР ОНГИГА ТАЪСИРИ.....	34
13. Yuldashev Yandash Yunusovich TARIXIY HODISALARINI BILISHNING IJTIMOIY - FALSAFIY O'ZIGA XOSLIGI	37
14. Ахунбабаева Барнохон Мадаминжоновна, Ҳасанов Ганишер Абдулазизович МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ИЛК ХРИСТИАНЛИК.....	40

ТАРИХ САҲИФАЛАРИДАГИ ИЗЛАНИШЛАР

AFG'ONISTONDA MONARXIYA TUZUMINING NIHOYASI VA KOMMUNIZMNING ILK KURTAKLARI

Ostonov Jahongir Davlatovich
Daryo.uz internet nashri kolumnisti
ostonovj@gmail.com

Annotatsiya : Ushbu maqolada 1973-yil 17-iyul kuni Afg'onistonda amalga oshirilgan davlat to'ntarishi haqida so'z yuritildi. Ushbu to'ntarish natijasida Afg'onistondagi monarxiya rejimi tugatildi va Afg'oniston respublika deb e'lon qilindi.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, monarxiya, kommunizm, davlat to'ntarishi, Muhammad Zohirshoh, Muhammad Dovudxon.

Afg'oniston haqida gap ketganda ko'pchilik ushbu davlatda har doim hozirgidek beqaror vaziyat hukm surgan, doimiy urushlar girdobida bo'lган davlat sifatida qaraydi. Aslida ham shunday bo'lганми ? Umuman Afg'oniston tarixda qanday davlat bo'lган ? Uning bugungi beqarorligi qachon boshlangan? Bularni bilish uchun tarixiy faktlarni izlab o'rganish kerak bo'ladi. Afg'oniston davlatiga XVIII asrda Ahmad Shoh Durroniy tomonidan asos solingan. Pashtunlardan bo'lган Durroniy barcha qabilalarni birlashtirib mustaqil Afg'oniston davlatiga asos soladi. Uning chegaralari Dehliga yetib bordi. Bu Markaziy Osiyodagi turkiy bo'lмаган ilk davlat edi.

Afg'onistonni 1880-yildan 1978-yilgacha 6ta hukmdor boshqargan bo'lsa, ulardan 5tasi amir, 1tasi president edi. Ular orasida faqatgina Amir Abdurahmon (1880-1901) hali taxtda ekanligida o'z ajali bilan o'lgan bo'lsa, qolganlari davlat to'ntarishi oqibatida taxtdan tushirilgan. Habibulloxon, Nodir Xon va Muhammad Dovudxonlar to'ntarishdan keyin o'dirilgan bo'lsa, Omonullaxon [1] va Muhammad Zohirshohlar surgun qilingan.[2]

XIX asrdan boshlab mamlakat geosiyosiy manfaatlар to'qnashgan nuqtaga aylandi. Dastlab, Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyasi hudud uchun qiziqish bildirgan bo'lsa, XX asrga kelib, AQSH va SSSR o'rtasidagi manfaatlар to'qnashgan nuqta bo'lib qoldi. Bu ayniqsa XX asrning 50-60-yillari ancha kuchaydi. Shu yillardagi hukmdor mamlakatning so'nggi monarxi bo'lган Muhammad Zohirshoh edi.

Muhammad Zohirshohning 40 yillik boshqaruv davri aytish mumkinki, Zamonaviy Ag'oniston tarixida eng barqaror va rivojlanish davri desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. U taxtga 1933-yilda otasining o'dirilishidan keyin chiqdi. Dastlabki ta'limni kobuldagi fransuz litseyida, keyin esa Parijda tahsilni davom ettirdi. 1932-33-yillarda Urush vaziri, 1933-yilda Ta'lim vaziri bo'lган. Taxtga o'tirganidan keyin esa, 1934-yilda Afg'oniston Millatlar ligasiga a'zo bo'ldi. 1936-yilda SSSR bilan iqtisodiy hamkorlik to'g'risida shartnoma imzoladi. 1937-yilda esa Turkiya, Eron, Iraq kabi davlatlar bilan bir qator paktlar imzolandi.

Ma'lumki, Afg'oniston turli millat va elatlar, ijtimoiy guruhlар va qabilalardan tashkil topgan davlat. Ularning barchasini jamlaydigan maxsus majlis Loya Jirg'a deb ataladi. Zohirshoh 1940-yilda davlatning ikkinchi jahон urushidagi betaraflik maqomini muhokama qilish maqsadida Loya Jirg'ani chaqirdi. Mamlakatda asosiy kuch Pashtunlar qo'lida edi va ular qolgan barcha guruhlар ustidan nazorat qilar edi. Davlatning pashtunlashishiga qarshi 1950-yillarda hazoralar qurolli qo'zg'alон ko'tardi.

Mamlakat 1946-yilda BMTga a'zo bo'ldi. 1947-yilgi Hindiston va Pokistonning bo'linishi, Zohirshohga Pashtuniston g'oyasini ilgari surishga imkon berdi. U Abdurahmonxon hukmronligi davrida Afg'onistondan tortib olingen pushtunlar yashaydigan hududlarni qaytarilishini talab qildi va 1893-yilgi Hindiston va Afg'oniston chegaralarini belgilagan Dyurand chizig'iga doir barcha kelishuvlarni tan olmasligini e'lon qildi. Pokiston bilan mavjud taranglik va 1950-yilgi Afg'oniston tovarlariga qo'yilgan blokada sababidan Zohirshoh Sovet Ittifoqiga yuzlana boshladi.

1953-yilda mamlakatda Muhammad Dovudxon bosh vazir etib tayinlandi. U Amirning jiyani edi va amir oilasidan edi. Dovudxon, shuningdek, SSSR bilan munosabatlarda ko‘prik vazifasini ham o‘tardi. 50-yillarda Afg‘onistonga Amerika va SSSR ko‘plab investitisiyalar kiritish boshladi. Mamlakat janubiga Amerika kompaniyalari kirib kelgan bo‘lsa, shimolda SSSR bir qator loyihalarda ishtirok etdi. Shuningdek, AQSH Afg‘onistonning Pokiston bilan munosabatlarida mudofaa masalalarida ham harbiy jihatdan ko‘mак berayotgan edi. SSSR esa, asosan iqtisodiy loyihalarda qatnashdi.[3] Shu bilan birgalikda, harbiy tomondan ham o‘z rejalarini amalga oshirishga ham beparvo bo‘lmadi. Afg‘on harbiylariga asosan Sovet ofitserlari ta‘lim berardi.

Zohirshoh 50-yillar oxiridan boshlab mamlakatni demokratlashtirishga bel bog‘ladi. 1959-yilda ayollarga ta‘lim olish va ularga paranjida yurmaslik huquqini berdi. 1963-yilda Dovudxon bosh vazir lavozimidan ozod etildi. 1964-yilga kelib Zohirshoh yangi konstitutsiya ishlab chiqishni buyurdi va Parlament buni tasdiqladi. 1964-yil 9-sentyabrda qabul qilingan konsitutsiya Fransiyada V Respublika konstitutsiyasidan ilhomlangan edi. Konstitutsiyaga ko‘ra so‘z va matbuot erkinligi, ayollarga ovoz berish huquqi berildi. Qirol oilasi a’zolariga hukumat ishlarida ishlash ta‘qilab qo‘yildi.[4] Mamlakat 1931-yili e’lon qilingan parlamentar monarxiyadan konstitutsiyaviy monarxiyaga o‘zgardi.

Muhammad Zohirshoh Yevropa davlatlari bo‘ylab ko‘plab safarlarga chiqdi. Bir qator nufuzli davlat rahbarlari bilan uchrashib ulardan ilhom olishga qaror qildi. [5] Qirolning ayoli esa, mamlakatda paranjisiz ko‘rinish bergen ilk ayol bo‘ldi. Mamlakatda muxolif partiyalar tashkil qildi. Jumladan, kommunistik partiya va islomiy partiyalar ham shu davrda tashkil etildi. 1963-yildan 1973-yilgacha bo‘lgan davr Afg‘oniston tarixida “demokratik o‘n yillik” yoki “oltin davr” deb nomlandi. Mamlakat turistlarning eng sevimli yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Sababi, mamlakat juda boy tarixiy obyektlarga ega edi.

Mazkur o‘zgarishlar katta shaharlar, jumladan poytaxt Kobulda kechayotgan bo‘lsa, mamlakatning qolgan qismi, qishloq joylar hamon an’anaviy jamiyatda istiqomat qilar edi. Mazkur o‘zgarishlar ularni bir muncha shoshirib qo‘ydi. Hatto, ular o‘zlarini ajratib qo‘yilgandek his qildilar.

60-yillarning oxiriga kelib vaziyat og‘irlasha boshladi. Mamlakatdagi qurg‘oqchilik olib kelgan iqtisodiy qiyinchiliklar qarshisida qিrolning obro‘si pasaya boshladi. Bunga qo‘shimcha ravishda yangi g‘oya, kommunizm g‘oyasi mamlakat yoshlari ongini egallay boshladi. Ko‘plab yoshlar Sovet universitetlarida tehsil olib qaytgan edi. Aynan mazkur yoshlar kommunizm g‘oyasi tashuvchilari bo‘lib qoldi. Mamlakatda teng huquqlilik, ayollar huquqlari kabi masalalar ko‘tarila boshladi. 1968-yilgi Parijda va ko‘plab boshqa shaharlarda bo‘lib o‘tgan talabalar isyonlari Afg‘oniston yoshlariga ham ta’sirini ko‘rsatdi. Mamlakat kommunistlari SSSR va Kubadagi kabi inqilob orzusida yona boshladilar. Bu haqda Fransiyaning ARTE telekanaliga bergan intervyusida Afg‘oniston lommunistlarining yetakchilaridan biri Farid Mazdak shunday deydi: “O‘sha vaqtarda biz juda xayollarga beriluvchan edik. Mamlakat va dunyo haqida fantastik qarashlarni ilgari surishni istardik. Biz ko‘proq realist emas, balki idealist edik. Men so‘l partiya bo‘lgan Afg‘oniston Xalq Demokratik partiyasiga a’zo bo‘ldim. Mening tengdoshlarim uchun mamlakat o‘zgarishi muhim edi. Bu bizning orzumiz edi. Biz shuningdek, diniy sohada ham o‘zgarishlar bo‘lishi istardik”. [6]

Kommunistik g‘oya Xudoga ishonishni inkor etishi sababli, komunizm Afg‘onistonda qattiq qarshilikka uchradi. Xalqning asosiy qismi musulmon bo‘lgan jamiyat uchun bu qabul qilib bo‘lmas g‘oya edi. Mamlakat, xususan, universitetlar yoshlari ikki lagerga bo‘lin qoldi. Universitet haqiqiy porox solingan bochka edi. Ikki tomon ham o‘z tarafdarlarini yig‘ib turli xil namoyishlar, yig‘inlar ma’ruzalar qilardi. Shu paytlarda Hizbi Islom partiyasi lideri mamlakatning 1993-94-yillardagi bosh vaziri Gulbuddin Hikmatyor musulmon qadriyatlarni himoya qilib chiqdi.

70-yillarning boshida yuz bergen qurg‘oqchilik va ochlik oqibati minglab odamlar halok bo‘ldi. Qirolning reytingi pastga sho‘ng‘idi. Bu paytda bir paytlar lavozimidan ayrilgan va buni ko‘ngliga qattiq olgan sobiq bosh vazir Muhammad Dovudxon davlat to‘natirishi tayyorlay boshladi. Bu maqsadda u armiya ofitserlari va muxolifat qarashidagi qurolli kuchlar bilan hamkorlik qildi. Bu harbiylarning aksariyati Sovet ittifoqida tehsil olgan harbiylar edi. 1973-yil 25-iyun kuni qirol Zohirshoh davolanish va dam olish maqsadida Angliyaga va Italiya safariga uchib ketdi.

Bundan foydalangan bir guruh Dovudxon boshliq harbiylar inqilob vaqtini yetganini payqashdi 16-iyul kuni qirol saroyini egallab oldilar. Qirol oila a’zolari, jumladan valiahd Ahmad Shox

va marshal Shoh Valilar ham hibsga olindi. Qurolli kuchlar va hukumat a'zolari o'rtasidagi barcha aloqa kanllari va liniyalari to'sib qo'yildi. Shuningdek, hukumatning bosh vazir Musa Shafiq boshliq a'zolari ham hibsga olindi. Barcha hukumat binolari va strategic ahamiyatga ega obyektlar, pochta, telegraf, telefon, bank, aerodromlar ham inqilobchilar tomonidan egallab olindi.[6]

17-iyul kuni erta tongda Muhammad Dovudxon Kobul radiosи orqali chiqish qilib, monarxiyaning tugatilganini va respublika e'lon qilinganini ma'lum qildi. U o'z nutqida so'nggi o'n yillikda demokratiya anarxiyaga, konstitutsion monarxiya esa mustabid tuzumga aylanganini qayd etdi. Boshqaruv to'liq izdan chiqib, mamlakat iqtisodiy jihatdan inqirozga yuz tutganini aytdi. "Tizim va davlat apparati shunchalik parchalanib ketdiki, ular endi biron bir islohotga ahamiyat qilmay qo'yishdi... barcha vatanparvarlar, ayniqsa Afg'onistonning vatanparvar armiyasi, bu chirigan tizimni to'xtatishga va mamlakatni baxtsizlik tubidan olib chiqishga qaror qilishdi".[7]

Shunday qilib, 1747-yilda tashkil topgan Afg'onistonndagi monarxiya tugadi va Respublika tuzumi o'rnatildi. Bu paytda Italiyada bo'lgan qirol Zohirshoh qon to'kilishini istamay, taxtdan voz kechganini e'lon qildi.

Muhammad Dovudxon respublikaning birinchi prezidenti bo'ldi. Uning hukmronligi davrida kommunistlar hukumat tepasiga kelishdi. Afg'on communistlarining orqasida esa Moskva turdi. Afg'on armiyasi Sovet harbiy qurollari bilan qurollantirildi.

Davlat to'ntarishining guvohi bo'lgan Kobul yuqori doiralaridan chiqqan journalist Zuhra Yusuf inqilobning ilk kunlari haqida shunday hikoya qiladi: "Davlat to'ntarishining ertasi kuni, odamlar xursand edi. Ular yangi president bilan hammasi yaxshi bo'lib ketishi, mamlakat rivojlanishi, barchasi boshqacha bo'lishi haqida suhbatlashishardi".

Dovudxon islohotlar o'tkazishga va'da berdi. Katta yer egaligi tugatilib, yerlar dehqonlarga bo'lib berilishi e'lon qilindi. Mamlakatdagi o'zgarishlarni ko'rsatish maqsadida ilk filmlar ishlandi.

Dovuxon tez orada avtoritar rahbarga aylandi. Musulmon qatlamga nisbatan qo'rquv va paranoya uni barcha dindorlarni tazyiq ostiga olishga undadi. Chunki, diniy qatlam uning ba'zi bir islohotlari va communistlar bilan aloqasidan norozi edi. Ko'plab dindorlar qamoqqa olindi, qamoqqa tushishni istamaganlar esa Pokiston va Eronga qarab qochdi.

Dovudxon Moskvada buyruq olishni istamasligi ortidan va berilgan va'dalar bajarilmagani tufayli 1978-yilda davlat to'ntarishi oqibatida ag'darib tashlandi va o'ldirildi. Mamlakat prezidenti etib Nur Muhammad Taraqiy saylandi. U ham mamlakatda dindorlarga qarshi tazyiqni kuchaytirib yubordi. Islohotlar juda tez, xalq hazm qila olmaydigan darajada tezlashib ketdi. Afg'oniston olov ichra ketib borardi. Mamlakatda communistlar va dindorlar to'qnashuvi muqarrar bo'lib qoldi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Afg'onistonning bugungi holatga tushib qolishining asl sababining ildizlari aynan o'sha yillardagi voqealarga borib taqaladi. Mintqa va yurtimiz xavfsizligi uchun muhim bo'lgan Afg'onistonndagi tinchlikka yo'lni tarix sahifalaridan izlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalilanigan manbalar ro'yxati:

1. Jahongir Ostonov, Biz bilmagan Afg'oniston. Amir Omonullaxonning liberal islohotlari tarixi // <https://daryo.uz/2020/06/03/biz-bilmagan-afgoniston-amir-omonullaxonning-liberal-islohotlari-tarixi/>
2. Olivier Roy, De la stabilité de l'État en Afghanistan // <https://www.cairn.info/revue-annales-2004-5-page-1183.htm#re1no1>
3. Gilles Dorronsoro, Les enjeux de l'aide en Afghanistan// <https://journals.openedition.org/conflicts/431>
4. Philippe Grangereau, Afghanistan: le retour d'un roi malgré lui // https://www.liberation.fr/planete/2002/04/19/afghanistan-le-retour-d-un-roi-malgre-lui_400798
5. Afghanistan Pays meurtri par la guerre Partie 1 4 // https://www.youtube.com/watch?v=_x1yX8-YVI&t=34s
6. The New York Times (July 18, 1973): "Afghan King Overthrown; A Republic Is Proclaimed" // <https://www.nytimes.com/1973/07/18/archives/afghan-king-overthrown-a-republic-is-proclaimed-afghanistan-king-is.html>
7. Государственный переворот в Афганистане (1973) // [https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный_переворот_в_Афганистане_\(1973\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный_переворот_в_Афганистане_(1973))

TURON-TURKISTONNING ETIMOLOGIYASI

*Tadjitdinov Vohid Komilovich
Buxora viloyat G'ijduvon tuman
65-IDUMI Tarix fani o'qituvchisi
Telefon: +998(91)-336-32-48
vohid.tadjitdinov@mail.ru*

Anotatsiya: Ushbu maqolada yurtimiz qadimda nomlanib kelgan Turon hamda Turkiston atamalaring etimologiyasiga e'tibor berilgan. Shuningdek bu hududlarning hozirgi kundagi joylashuv o'rni xususida ham atroficha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Turon, Turkiston, Aryonam Vayjo , Sinszyan, Maxmud ibn Vali, B. A. Axmedov, al-Qoshg'ariy, «Sirlar dengizi», «kansak», «xotan-sak»

O'lkamiz Yevrosiyo janubida joylashib, bir qator adabiyotlarda O'rta Osiyo deb yoki g'arbiy adabiyotlarda asosan Markaziy Osiyo deb atalgan. Bu keng hudud g'arbda Kaspiy dengizi qirg'oqlaridan boshlab sharqda Markaziy Qozog'iston va Xitoyning chegara yerlariga borib taqaladi.

«Avesto» boblaridan boshlab yurtimiz yerkarsi qadimgi manbalarda turlicha — Aryonam Vayjo — Aryoshayyona, Turon, Mavarounnahr, Turkiston kabi nomlar bilan atalib kelingan. Ayrim o'lkalar—yirik tarixiy-madaniy viloyatlar Baqtriya, Marg'iyona, Sug'diyona, Xorazm, Ustrushona, Choch, Farg'ona kabi mashhur nomlar bilan bog'langan. Bu hududning geografik markazi ikki daryo oralig'i bo'lib (Amudaryo va Sirdaryo), unga arablar tomonidan Mavarounnahr nomi qo'yilgan. Yevropa tarixshunoslari Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerkarsi «Transokssiana» deb ataganlar. Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismi Xuroson o'lkasiga tegishli bo'lган. Bir qator tarixiy adabiyotlarda So'g'diyona, Baqtriya va Marg'iyona yerkarsi (Markaziy Osyoning janubiy viloyatlari) Sharqiy Eron deb ataladi. Markaziy Osiyo hududida yashab o'tgan qadimgi xalqlar yirik davlatlarning ayrim viloyatlarida joylashib asrlar davomida uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganlar (Qadimgi Baqtriya, Ahamoniylar davlati, makedoniyalik Iskandar siyosiy uyushmasi, Yunon-Baqtriya, Kushon, Somoniylar davlati va hokazo). Bu davlatlar Markaziy Osiyo yerkarsida turli qarindosh xalqlarni birlashtirgan.

Uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lida turli xalqlarning ajdodlari murakkab etnik va etnogenez (xalqlarning kelib chiqishi) jarayonlarini boshdan kechirganlar. Bu jarayonlar antropologik qiyofalar va qabilalarning aralashib ketishi, tillarning va madaniy an'analarning qo'shib yangi asosda rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lган. Davlatlar va xalqlar nomlarining kelib chiqishi tarixiy-geografik hamda qabila-etnik so'zlar bilan uzviy bog'langan (daryo, tog'lar, joylar, qabila-urug' nomlari). Misol uchun — Hindiston, dastlabki davrlarda Hind daryosi havzasidagi viloyat, keyinchalik yirik davlatning nomi; qadimgi yunon manbalaridagi Persida, Persiya, Fors davlati — bu Pars, Fors viloyatida yashagan forslarning nomidir; Rossiya, Rusiya, rus xalqi —«ros» slavyan qabilasining nomi; davlat, viloyat—Xvarizam, Xorazm—«xvar»,—«quyosh», «zam, zem» — yor, tuproq, o'lka so'zlaridan kelib chiqqan va hokazo.

«Turon» geografik-tarixiy atamasining kelib chiqish tarixi «Avesto» bilan uzviy bog'lanadi. «Avesto» Markaziy Osiyo xalqlarini ikki yirik guruhga bo'lib, ularni diniy qarashlariga ko'ra bir-biridan ajratadi. «Avesto»da ulug'langan qabilalar, bahodirlar va podsholar Zaratushra tarafdarlari hisoblanib, ular shu payg'ambar ta'limotini qabul qilganlar. Ular Markaziy Osiyoga tegishli So'g'diyona, Xorazm, Baqtriya, Marg'iyona yerkarsida hamda Afroniston va Sharqiy Erondag'i Ariya, Araxoziya, Drangiana viloyatlarida joylashganlar. Asrlar davomida ko'chmanchilar chorvachilik xo'jaligiga mos bo'lgan tabiiy nohiyalarda joylashganlar (dashtlar, cho'llar, tog'lar). O'z navbatida, bu joylar o'troq dehqonchilikka ega vodiylarni o'rab olgan va Markaziy Osiyodagi yirik daryolarning quyi qismida yoki ortidagi turli viloyatlarda boshlangan (Pomir va Tangri tog'lari, O'rta Amudaryodagi hozirgi Turkmaniston va Qarshi cho'llari, Quyi Zarafshon, Orol dengizi oldi, Qozog'iston dashtlari).

Markaziy Osiyo dasht va tog' yerkarsida yashovchi chorvador aholi keyinchalik «turonliklar» nomi bilan atalib ketgan. «Turon», «turonliklar» yurti tushunchasi keng hudud bilan bog'langan. Uning sharqiy chegaralari Tangritog' tizmalarida boshlanib Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston va Tojikistonning ayrim yerkarsida borib taqaladi. O'rta asrlar davri mualliflari «Turon» geografik

tushunchasini turlichasini tasvirlaydilar. Ba'zi tarixchi va geograflarning aytishicha, Turon — bu turklar, tur-kiy qabilalarning yurti degan ma'noni bildirib, keyinchalik «Turkiston» tushunchasiga aylangan. XVI—XVII asrlarga qadar tarixiy-geografik adabiyotlarda Turkiston o'lka sifatida noaniq tasvirlangan.

Maxmud ibn Valining «Sirlar dengizi» nomli asarida Turkiston haqida bunday xabar qilinadi: «Turkiston — bu keng va ko'ngilli yurtdir, u ko'p sonli sha-harlarni, cho'llarni va tekisliklarni o'z ichiga oladi... «G'araib» muallifining aytishiga ko'ra, bu yurtning uzunligi Sayhun daryosining qirg'og'idan Qoramuron daryosi qirg'og'igacha bo'lib, bu yerni Mo'g'uliston nomi bilan ataganlar. Qashqar, Yorkent, Xotan, Tibet, Billuriston, Shimoliy va Janubiy Xitoy unga kirmaydi». Maxmud ibn Vali Turkistonning yana bir nomi — bu Turon va uning aholisi turklar deb yoritadi, ammo u bu yurtning (Turon — Turkiston) hududiy chegaralarini aniq ko'rsatib berolmagan va ularni no'to'g'ri nuqtai nazardan yoritgan. Qashqar, Yorkent va Xo'tan Turkistonning sharqiy qismi bo'lgan. Shu davrdagi Mo'g'uliston, tarixchi B. A. Axmedovning fikriga ko'ra, bu Sharqiy Turkiston, Yettisuv vohasi va Olttoydir. Demak, o'rta asrlar tushunchasiga ko'ra, Turkiston Sayhun (Sirdaryo)ning shimoliy qirg'oqlaridan boshlanib, Qashqar va Olttoy yerlarigacha bo'lgan keng hududni o'z ichiga olgan. U paytda insonlar bir-birini urug'-qabilalar, shaharlar, joylar va viloyatlar nomlari orqali ajratib turganlar. Markaziy Osiyoni parchalagan hozirgi milliy va ma'muriy chegaralar u zamonlarda yo'q edi. Xalqlarning madaniy munosabatlarda til va millat, g'oya va dunyoqarashlar katta ahamiyatga ega bo'lmasi.

Zamonaviy adabiyotlarda Turon — bu hozirgi O'zbekiston yoki kengroq — Markaziy Osiyo hududiga to'g'ri keladi degan xulosalar uchraydi. Bu fikr to'g'ri emas. Turon yerlari Turkistonga tegishli bo'lsa, uning hududiy chegaralarini Xitoydag'i Sinszyan (Shinjon) Uyg'ur o'lkasiga qadar davom ettirishga to'g'ri keladi. XIX—XX asr boshlari adabiyotlarda Turkiston ikki geografik qismga bo'linib ko'rsatildi: Sharsiy Turkiston (Sinszyan — Uyg'ur o'lkasasi) va G'arbiy Turkiston (O'rta Osiyo). Ammo «Turkiston yurti» — turkiy qabilalar joylashgan hudud tushunchasi bilan bog'liq bo'lsa, uning chegaralari qadimgi zamonlarda juda keng bo'lgan — Kopetdog' oldi, Amudaryo va Sirdaryo oralig'i, Farg'ona, Tangritog' yonbag'ri, Chu va Ili vohalari, Uyg'uriston, Olttoy, Janubiy Sibir va O'rxon vohasi. Shuning uchun ham Turon, Turkiston tarixiy-geografik tushunchalar sifatida Markaziy Osiyoning (O'rta Osiyoning) katta bir qismini bildirib, yurtimiz hudu-diga chegaradosh bo'lgan yoki undan uzoq yerlarga ham tarqaladi.

«Tura», «turonliklar» — bu sak-massagelarning dastlabki nomlari bo'lishi mumkinligini yana bir takrorlashga majbur bo'lamiz. Sak-massagelar va ularga yaqin qarindosh qabilalar miloddan avvalgi VI—IV asrlardan boshlab Olttoy va Janubiy Sibir dashtlarigacha tarqalganlar. Bu haqda arxeologik ma'lumotlar ham dalolat beradi va Sinszyan — Uyg'ur o'lkasidagi saklar yozuvlarining tarqalishi ham shu fikri tasdiqlaydi. XI asrda yashagan tarixchi al-Qoshg'ariyning ta'kidlashicha, Uyg'uristonning Qashqar nohiyasida «kansak», «kansaka» tili saqlangan edi. Sharqiy Turkistondagi Xotan vohasidan topib tekshirilgan yozuvlar «xotan-sak» hujjatlari nomi bilan atalgan.

Demak, qadimgi viloyatlar (Nautaka, Paritaka, Ksenippa), davlatlar va yirik tarixiy-madaniy o'lklari (Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona), qabilalar hamda xalq-lar joylashgan sayhon yerlar, tarixiy-geografik o'lkalarning (Aryoshayyona, Turon, Movarounnahr, Turkiston) hududiy-geografik chegaralarini hozirgi hududiy-ma'muriy chegaralardan ancha farq qilgan. Misol uchun, Nautaka viloyati zamonaviy olti nohiyaning yerlarini o'z ichiga olgan (Kitob, Shahrisabz, Yakkabog', Qamashi, G'uzor, qisman Chiroqchi), So'g'diyona — Samarqand, Qashqadaryo, Buxoro, qisman Navoiy viloyatlari yerlarida joylashgan. Qadimgi Xorazm shu nomdagi hozirgi viloyat ning chegaralaridan ancha keng bo'lgan, Baqtriya esa O'zbekiston, Tojikiston va Afg'oniston tuprog'ida rivojlangan.

Turon va Turkiston atamalarining tarixiy ma'nosi ham boshdan tarixiy-geografik tushuncha bo'lib, keng hududlarga taalluqli bo'lgan.

Mamlakatlarning va xalqlarning nomlanishida hamda qadimgi tillarning rivojlanishida davriy o'zgarishlar sodir bo'lgan, ammo asrlar davomida madaniy, etnik va hududiy joylashuv, geografik chegaralar ko'p hollarda hududiy-siyosiy chegaralarga mos kelmag'an.

Foydalilanigan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sagdullayev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. O'qituvchi nashriyoti. Toshkent-1996.

МУҲАММАД АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГАҲАМИЯТИ

Базарбаева Муқаддас Муҳаммадовна
ЎзРФА Тарих институти стажёр тадқиқотчиси
Телефон: +998909743112.
E mail: bazarbayeva3112@gmail.com

Аннотатсия: Ушбу рисолада ал-Хоразмийнинг илмий меросини яратилиши, асарлари ва уларнинг моҳияти шунингдек олимнинг қилган илмий янгиликлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлигини кўрсатиб беради

Калит сўзлар: “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” алгоризм, алгоритм, ўнлик сестима

Асосий қисм: Муҳаммад ал-Хоразмий буюк математик, астроном ва географ VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Хоразмий Хоразм 783 йил туғилган. У дастлабки маълумот ва турли соҳадаги билимларни асосан ўз юртида, Марказий Осиё шаҳарларида кўпгина устозлардан олган. Манбаларда Хоразмийнинг исмига яна ал-Мажусий ва ал-Қутруббулий деган атамалар ҳам қўшиб айтилади[1.5].

Хоразмий дунё фанига ғоят катта ҳисса қўшиди. У алгебра фанининг асосчиси бўлди. “Алгебра” сўзининг ўзи эса унинг “Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала” номли рисоласидан олингган[2.101].

Ал-Хоразмий қаламига мансуб 20 дан ортиқ асарларнинг фақат 10 таси бизгача етиб келган[3.5]. Булар “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб” – алгебраик асар, “Хинд ҳисоби ҳақида китоб” ёки “Қўшиш ва айриш ҳақида китоб” – арифметик асар, “Китоб сурат-ул-арз” – географияга оид асар. “Зиж”, “Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ясаш ҳақида китоб”, “Астурлоб ёрдамида азимутни аниқлаш ҳақида”, “Китоб ар-руҳома”, “Китоб ат-таърих”, “Яхудийларнинг тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола”. Бу асарларнинг тўрттаси араб тилида, биттаси Фарғонийнинг асари таркибида, иккитаси лотинча таржимада сақланган ва қолган учтаси ҳали топилган эмас.

Хоразмийнинг арифметик рисоласи қачон ёзилгани номаълум. Бу рисола XII асрда Испанияда лотин тилига таржима қилинган. Таржиманинг XIV асрда кўчирилган ягона кўлёзмаси Кембриж университети кутубхонасида сакланади. Рисола “Диксит Алгоризми”, яъни “Ал-Хоразмий айтди” ибораси билан бошланади. Хоразмий хинд ракамлари асосида ўнлик позицион системада сонларнинг ёзилишини батафсил баён қиласди. У сонларнинг бундай ёзилишидаги қулийлар, айниқса, нол ишлатилишининг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди

У шундай дейди: “...Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи “Алжабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”ни таълиф қиласди, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда ва шунингдек, ер ўлчаш, каналлар ўтказишида, (амалий) геометрия ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир”[4.4]

Рисоланинг Кембриж университети кутубхонасида сакланётган лотинча кўлёзмасининг матнини 1857 йили Б. Бонкомпаньи нашр этган. Мазкур кўлёзманинг фотопропродукцияси тарихчи А. П. Юшкевич ҳам нашр этган[5.13]. Ундан ташқари, А. П. Юшкевич ўз рисоласида Хоразмий рисоласига алоҳида параграф бағишилаган[6.23]. Б. Бонкомпаньининг нашри асосида Ю. Х. Копелевич ва Б. А. Розенфелдлар рисоланинг русча таржимасини нашр этишган[7.15]. Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан 1983 йили бу асарнинг қайта нашри ва ўзбекча таржимаси чоп этилди[4.5].

Хоразмийнинг арифметик рисоласи XII асрдаётк Испанияда севилиялик Иоанн томонидан қайта ишланган. Кейинчалик то янги давргача Европа олимлари Хоразмий рисоласини қайта-қайта ишлаганлар, у асосида дарслклар ёзганлар. Бу қайта ишланган нусхалар ва дарслкларнинг номида “Алгоризм китоби” деган ибора бўлган.

Хоразмийнинг арифметик рисоласи ҳинд ракамларига асосланган ўнлик позицион ҳисоблаш системасининг Европа, қолаверса бутун дунёда тарқалишида буюк аҳамият касб этди. Европа хинд ракамлари араблар орқали ўтганлиги учун улар “араб ракамлари” деб аталади ва ҳозир ҳам шундай деб аталиб келинмоқца. Европаликлар узоқ вақтгача ҳинд

рақамларига асосланган ҳисоб тизимини “алгоризми” деб атаб келдилар. Фақат XVI аср ўрталаридағина бу ном “арифметика” ибораси билан алмаштирилади. Шундан кейин то ҳозирги қунгача “алгоризм” ёки “алгоритм” деганда ҳар қандай мунтазам ҳисоблаш жараёни тушуниладиган бўлди. Бу ибора билан ал-Хоразмийнинг номи фанга абадий кириб қолди.

Хоразмийнинг алгебраик рисоласининг тўлиқ номи – “Ал-ки-тоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала”. Рисоланинг номидаги “ал-жабр” ва “ал-муқобала” сўзлари “тўлдириш” ва “рўпара қўйиш” – ўрта аср алгебрасининг иккита асосий амалини англатади. “Алжабр” сўзи лотинча транскрипцияда “алгебра” бўлиб, Хоразмий асос солган янги фаннинг номи бўлиб қолди. Хоразмийнинг алгебраик рисоласи уч қисмдан иборат[3.]: 1) алгебраик қисм, бунинг охирида кичик бир бўлим – савдо муомаласидаги боб келтирилади; 2) геометрик қисм, алгебраик усул қўлланиб ўлчаш ҳақида; 3) васиятлар ҳақидағи қисм. Хоразмий уни алоҳида ном билан “Васиятлар китоби” деб атаган. Хоразмий ўз рисоласида ҳеч қандай белги келтирмайди ва мазмунни бутунлай сўз билан баён этади ва шакллар келтиради.

Асарнинг бошида Хоразмий ўз олдига қўйган мақсад – комплекс масалаларни акс эттирган. Шу билан бирга Хоразмий халифалиқда кун тартибида турган эҳтиёжлар, ислом ва шариат талабларига кўра юзага келадиган масалалар, меъморчилик ва ирригация билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишни ҳам кўзда тутганилигини билдиради. Умуман олганда, Хоразмий алгебраси – бу сонли квадрат ва чизиқли тенгламаларни ечиш ҳақидағи фандир.

Хоразмий асос солган алгебра фанини ундан кейинги Шарқ олимлари муваффақиятли ривожлантирилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахмедов Б. “Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари”.- Тошкент. 2003.
2. Азамат З. “Ўзбек давлатчилиги тарихи”.- Тошкент: Шарқ нашриёти,-2001
3. Ахмедов А. Научное наследие ал-Хоразми и его место в истории, науки и культуры,// автореф. Док дис; Тошкент: 1985.
5. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, “Фан”, 1983
6. Юшкевич А.П. Арифметический трактат Мухаммеда ибн Муса ал-Хорезми. Труды института истории естествознания и техники, АН СССР, вып. 1, М., 1964.
7. Юшкевич А.П. История математики в среднее века. М., 1961.
8. Мухаммед ал-Хорезми. Математические трактаты. Т., 1964.

АШТАРХОНИЙЛАР ВА БОБУРИЙЛАР ЎРТАСИДА САВДО АЛОҚАЛАР ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Султонов Иқболжон Абдураҳмон ўғли
ЎзРФА Тарих институти стажёр тадқиқотчиси
Телефон: +998993060692.
E mail: notlus2991@gmail.com

Аннотация: Ушбу рисолада Қадимдан ривожланиб келган Ўрта Осиё ва Ҳиндистон савдо муносабатларининг бу даврда янада ривожланганини, савдо алоқаларини юксалтириш учун олиб борган сиёсий муносабатлар ҳам акс этди.

Калит сўзлар: Аштархонийлар, Охунхўжа Аваз, Абдулазизхон, Имомқулихон, Абдураҳимхўжа, Ҳаким Қозик...

XVII асрда Аштархонийлар ва Ҳиндистон ўртаасида савдо алоқалари анча ривожланган. Лекин 1645-1649-йиллардаги Бухорадаги ички низоларга Бобурий ҳукмдорларнинг аралашуви бироз ўргадаги муносабатларга совуқчилик олиб келган[1]. Бироқ Абдулазизхон даврида муносабатлар қайта яна тикланган. Ҳар иккада давлат ҳам савдодан манфаатдор бўлиб бир-бирлари савдода имтиёзлар бериб келишган. Айrim савдогарларга, ҳатто маҳсус фармон билан муайян ўлкалар ўртаасидаги мавжуд савдода айrim молларни харид қилиш ва сотиш ҳуқуқи ҳам берилган. Балхлик Охунхўжа Аваз ва унинг шериклари бобурий Аврангзеб томонидан берилган тархонномага кўра, Ҳиндистонга сарой эҳтиёжлари учун турли қуруқ ва ҳўл мевалар, отлар ва туяларни олиб келиш ҳамда Балхга Ҳиндистон матолари ва буюмларидан келтириб сотиш ҳуқуқига эга бўлган. Бобурий шоҳ ўз фармонида Қобулдан то Шоҳжаҳонобод (Деҳли)га қадар ўлка ва вилоятлардаги ҳокимлар, жоғирдорлар ва шоҳликнинг бошқа мутасаддиларига Охунхўжа Аваз ва унинг шерикларидан чиҳиляк яъни қирқдан бир, закот ва роҳдори – йўл учун олинадиган маблағ, тамға ва бошқа ишлар юзасидан заҳмат етказмасликни ва ушлаб қолмасликни таъкидлайди[4]. Охунхўжа Аваз ва унинг шериклари мисолидаги маълумотлар XVII —XVIII асрларда Бобурийлар империясида ва умуман Ҳиндистонда савдо буржуазиясининг шаклланиш жараёни бошланганидан дарак беради. Бухоро ҳонлигига бож тўламасдан савдо қилиш ҳуқуқига асосан, хон, шайхлар ва Балх ҳокими эга эди. Бобурий ҳукмдорлар ҳам савдодан келадиган фойдани бойлик ортириш манбаларидан бири деб билиб, мамлакатлараро қилинадиган ташқи савдода фаол қатнашганлар. Ҳонлар, жўйборий шайхлар ва Бобурий императорлари мамлакатлараро бож тўламаслик асосида олиб борган савдо ишларини ўзаро «тухфа ва ҳадялар» юбориш шаклида ҳам амалга оширганлар.

«Матлабут-толибин» асарида жўйборий шайхлар ва ҳинд подшоларининг ўзаро бир-бирларига «тухфа ва ҳадялар» юбориб турганликлари ҳақида мисоллар келтирилади. Асарда кўрсатилишича, Жаҳонгиршоҳ Шайхулислом Тожиддинга икки марта «ҳадялар» юборган ва шайх ҳам бу қилинган «марҳамат ва илтифотларга» ўз навбатида жавоб қайтарган. Ҳинд подшосининг ҳар галгиси 50 минг хоний қимматига эга бўлган матолари ва нодир буюмлари эвазига Шайхулислом ҳам Ҳиндистонга умумий қиммати 40 минг хонийдан ортиқ қимматга эга бўлган қундуз пўстинлар, чинни асбоблар, қипчоқ отлари, тезюар туялар, ов қушлари ва беҳла – чармдан ясалган, ов қушларини тутувчи қўлга кийгизиладиган қўлқоплардан 9 сидрадан икки марта тухфа қилиб юборган[5].

Шу нарса диққатга сазоворки, ҳар икки томоннинг «ҳадялари гарчи турли хил мато ва буюмлардан иборат бўлса ҳам, уларнинг умумий қимматлари қарийб баробар келарди. Бу эса тухфа ва ҳадяларнинг ҳақиқатда мол алмашиб асосида олиб бориладиган савдо товарларидан иборат эканлигини кўрсатади. Тортиқ ва ҳадялар қилиш шаклида олиб бориладиган савдо бож тўламай савдо қилиш имтиёзидан ташқари фойдали имкониятларга ҳам эга эди. Мамлакатнинг ҳоким синфи - хон ва руҳонийларга қарашли «тухфа ва ҳадялар» карвонлари чегарадан ўтиши биланоқ, шу давлат ҳокимининг буйруги билан дархол куролли гуруҳлар ҳимояси остига олинар, қароқчи ва ўлка ҳокимлари томонидан талон-тарож қилиниш хавфидан холи бўлар эдилар. XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср мобайнинда тухфа ҳамда ҳадялар юбориш йўли билан олиб борилган савдо Бухоро ҳонлиги ва Бобурийлар империяси ўртаасидаги иқтисодий ва савдо муносабатларида муҳим

рол ўйнаган. Бухоро хонлиги ва Бобурийлар империясининг бир-бирларига юборган элчиликлари ва улар зиммасига юклатилган сиёсий вазифалардан ташқари, улар ҳар икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий ва савдо муносабатларда воситачи ролини ҳам бажаргандар.

Масалан, Ҳиндистонга келган Имомқулихон элчиси Абдураҳимхўжа турли совғасаломлар билан бирга Жаҳонгиршоҳга бир йирик лаъл «тұхфа» қиласди[2]. Жаҳонгиршоҳ ҳам Абдураҳимхўжага 40 минг рупия пул ва бири 1500, 1000 ва 500 мисқол оғирликтаги учта олтин —кавкаби толе ҳадя этган.

Шоҳжаҳон элчиси Ҳаким Ҳозиқ ўзи билан бирга Имомқулихонга «тортиқ» сифатида турли қимматбаҳо тошлар билан зийнатланиб, олтин суви югуртирилган идишлар, сукурлат - жундан тикилган, олмос ва ёқут тошлар қадалган шоҳона чодир, балиқ тиши, олтин ва нуқралар қадалган кўйлаклар ва бошқа буюмлар олиб келган. Ҳинд манбаларида айтилишича, Ҳаким Ҳозиқ элчилигининг келтирган «ҳадя ва тұхфалари»нинг қиммати бир ярим лак рупияни ёки 3700 ирок (Ерон) туманига тенг бўлган[6].

Балх ҳокими Надр Муҳаммадхон Шоҳ Хўжа элчилиги орқали Жаҳонгиршоҳга 50 минг рупиялик от, турк қуллари, ва бошқа буюмлар юборган. Буларнинг эвазига бобурий ҳукмдор мазкур элчи орқали Надр Муҳаммадхонга 40 минг рупия пул ва ҳинд нафис молларидан «ҳадя» қайтарган.

Субҳонқулихон ҳам Балх ҳокими бўлиб турган вақтида Ҳиндистонга бир қанча элчилар юбориб, улар орқали ҳинд подшоҳига «тұхфа — ҳадялар» тортиқ қиласди. Ҳинд подшоҳи ҳам ўз навбатида буларга лозим бўлган тарзда жавоб қайтарган. Масалан, у Субҳонқулихонга унинг элчиси Шодмонхўжа орқали 1669-йили 25 минг рупия пул, бир фил 150 тўп шол, «жомавар», «чире», гужорат «фўтаси» матоларидан бериб юборади.

Яна Абдулазизхон томонидан «тұхфа» қилиб юборилган, қиммати 40 минг рупиялик лаъл эвазига Аврангзеб Бухоро хонига ҳар бирининг баҳоси 20 минг рупиялик иккита ханжар «тортиқ» қиласди. Шунингдек, ҳинд элчиси Мустафохон Абдулазизхон саройига бир лакх ва эллик минг рупия қимматига баробар - олтин суви юритилган эгар-жабдуқ, жамдар қуроли, қимматбаҳо қилич, қалқон, ўқдон, бир фил ва турли матолар келтиради. Биз «ҳадя ва тұхфалар» юбориш йўли билан савдо-сотик қилишга оид бир қанча характеристли мисоллар келтириш билан чегараландик. Юқорида келтирилган фактлар шундан далолат беради-ки, XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср мобайнинда Бухоро хонлиги ва Бобурийлар империяси ўртасидаги элчилик муносабатларининг ривожланишида шу мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий (savdo) муносабатлари ҳам муҳим ўрин тутган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Азamat З. “Ўзбек давлатчилиги тарихи”. - Тошкент: Шарқ нашриёти, -2001
2. Мир Мухаммад Салим « Силсилат ас-салотин» («Ҳукмдорлар насл-насаби»). Инглиз тилида Англиялик шарқшунос олима Ж.О. Бертон таржимаси
3. Низомиддинов И.Ғ - XVII-XVIII асрларда Ўрта Осиё - Ҳиндистон муносабатлари., Т., «Фан», 1966
4. Низомиддинов И.Ғ. “Ўрта Осиёнинг чет эл шарки билан муносабатлари”.- Тошкент: Ўз ССР Давлат нашриёти.-1961
5. Рустамов У. А., К истории изучения экономических, политических и культурных связей между народами Индии и Средней Азии. Труды Института Востоковедения АН УзССР, вып. 4, Ташкент, 1956.
6. Шарма Р. Бобурийлар салтанати (Инглиз тилидан F.Сотимов тарж.). -Т., 1999.

O'ZBEKISTONDA ARXEOLOGIK VA ETNOGRAFIYAGA OID TADQIQOTLAR

Taxirova Zamiraxon Pulatjanovna
7-maktabning tarix fani o'qituvchisi
Tel : +998937870100

Annotatsiya: Mazkur maqola mustaqil O'zbekistonning haqiqiy tarixini yaratishda arxeologik va etnografiyaga oid tadqiqotlarni rolini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Arxeologik tadqiqotlar, etnografiya, arxeologiya fani, svilizatsiya, ko'xna yodgorliklar.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng mamlakatimizda barcha sohani isloh qilishga kirishildi. Lekin islohotlar o'tkazish uchun avval biz aslida kimligimizni barchaga anglatish, undan tashqari bu haqda endigina yetuklik ostonasiga qadam qo'yayotgan yoshlarimizga ma'lumot berish zarurati yuzaga keldi. Fanlar tizimida muhim o'rinnegallagan tarix bo'yicha darsliklarimizda esa necha ming yillik o'tmishga ega diyorimiz tarixi sho'rolar davrida soxtalashtirilganligi uchun aytarli haqiqiy ma'lumotlar mavjud emas edi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov haqqoniy tariximizni yaratishda bir necha masalalar muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlagan edilar. Ulardan birinchisi, tarix o'qituvchilarining zimmasiga yuklatilgan mas'uliyat bo'lib, unga ko'ra tarixchilar hamma eshitgan narsasiga ishonishi emas, balki chuqur tahlil va mantiqiy xulosalarga tayanib ish yuritishi lozim. Chunki faqat bahs, tahlil mevasi bo'lgan xulosalargina bizga to'g'ri yo'l ko'rsatishi mumkin edi. Tarix taqazosasi shunday bo'ldiki, O'rtta Osiyo mintaqasida markaziy o'rinni egallovchi O'zbekiston hududi qadim zamonalardan boshlab, o'troq dehqonchilik va ularning chorvador-kuchmanchilar madaniyati bilan o'zaro ta'sirga kirishi jarayoni yuz bergan makonga aylandi. Mazkur svelizatsiyalarning moddiy yodgorliklarini o'zbek tuprog'i o'z bag'rida saqlab kelyapdi. Biroq, O'zbekistonda arxeologiya fani eng yosh ilmiy sohalardan biridir. Shuni qayt etish lozimki, ulkani tadqiq etishga oid birinchi qadamlar XIX asrning oxiridan boshlab quyilgan edi. Avval bu ish bilan havaskor o'lkashunoslar va kolleksionerlar shug'ullanganlar. Faqat bir marta, 1884 yilda bu yerga markazdan arxeolog olim N.I.Veselovskiy boshchiligidagi arxeologiya hayati yuborilgan edi. Ammo bu hay'at Osiyoning xom g'ishtlaridan barpo etilgan murakkab inshootlarida qazish ishlari olib borishga tayyor emas edi va u qadimgi tarixning Afrosiyob qal'asidek nodir yodgorligi haqida salbiy taqrizni taqdim etdi. Ko'xna yodgorliklarning haqiqiy qimmati va ahamiyatini ko'rsatib bergen asosiy ishlar esa Turkiston arxeologiya havaskorlari tugaragi V.L.Vyatkin, E.T.Smirnov, M.S.Andreev, N.G.Malliskiy, A.A.Divaev va boshqa entuzeastlarning faoliyati bilan bog'liq. Taniqli rus sharqshunosi V.V.Bartold ulkani o'rganish ishqibozlari va havaskorlarini qullab-quvvatladi. Biroq, bu asosan, mutaxasis bo'limgan, yolg'iz kishilarning sayi-harakatlari edi. Ko'plab qadimgi yodgorliklar osori-atiqalar bilan savdo qilivchi sovdogarlar tomonidan talon-taroj qilndi va chet ellarga sotib yuborildi Ko'hna obidalarning vayron qilinishi ko'p hollarda mustamlakachi ma'muriyati tomonidan ham rag'batlantirlar edi. Ularning bu soxadagi tutgan yo'li general -gubernator Samsonovning quyidagi suzlarida ham yaqqol o'z ifodasini topgan: "Rossiya davlatchiligi nuqtai nazaridan ushbu qadimgi obidalarning tezroq buzilib ketgani yaxshi bo'lar edi". XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asrga kelib mahalliy ziyyolillardan havaskor ulkashunoslar yetishib chiqa boshladи. Ular o'z madaniyati yodgorliklarning katta ahamiyatga ega ekanligi haqidagi haqidagi g'oyaga tobora katta ishonch bilan qarab, uni saqlash va ommalashtirish ishiga butun kuch-g'ayratlarini sarfladilar. Mana shunday kishilar sirasidan Akrom Asqarov, Mirza Buxoriy, Abduraxmon, Abu Said mag'zun, Sattorxon Abdulg'afforov kabi ayrim ziyyolilar faqat ko'hna yodgorliklar, shu jumladan, tangalarni toplash bilan cheklamasdan Rossiya imperiyasining ilmiy hayotida ham o'ziga xos tarzda ishtirot etdilar. Masalan Sattorxon Rossianing kuzga ko'ringan sharqshunoslarning tashabbusi bilan 1876 yilda Petersburgda bo'lib utgan sharqshunoslarning III xalqaro s'ezdiga taklif etilgan Turkiston delegatsiyasiga rahbarlik qildi. Akrom Asqarov "arxeologiya fani yutuqlariga yordam berganligi" uchun rus arxeologiya jamiyatining kumush medali bilan taqdirlandi.

Turkiston ulkasining mustamlakachi ma'muriyati "begona xalqlar vakillarining davlat xizmatida yuqori o'rirlarni egallahga hartomonlama tusqinlik kursatayotgan bir vaqtida, fan, Sattorxon qayt etib o'tganidek," turli dindagi turli elatlarga mansub kishilarni yaqinlashtirdi". Qadimgi madaniyat yodgorliklarini tadqiq qilishda yangi bosqich XX asrning 20-yillaridan boshlandi. Mana shu

davrda sovet hokimyati tomonidan o'tkazilgan milliy chegaralash natijasida to'zilgan O'rta Osiyohududlarida bir qator arxeologik ishlar olib borildi. Ular jumlasidan, samarqandlik havaskor o'lkashunoslar, sharq qulyozmalarining bilimdoni V.L. Vyatkin olib borgan qazishishlarini aytish mumkin. U o'z arxeologik qazish ishlarini 1925-1928 yillarda M.E. Masson Ohangaron vodiysida birinchi arxeologik marshrutlarni hamda Tuytepa yaqinidagi qazilmalarni, keyinchlik esa Termiz atrofidagi Ayrитом qal'asidagi kazilmalarni amalgam oshirdi. Biroq, 30-yilarning o'rtalariga qadar hali endigina tug'ilib kelayotgan qadimshunoslilik fanida tarixiy jarayonlarning sanasini belgilash masalalarida idealistik tasavvurlar hukmronlik qilar, topilmalarga ham ashyoviy nuqtai nazardan yondoshilar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.A.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" T 1998 y
2. Saidqulov T.S. O'rta Osiyo xalqlari tarixining tarixshunosligidan lavxalar (1-qism) T. 1993 y.
3. Axmedov B. Tarixdan saboqlar T. "O'qituvch

MAKTABLARDA MASOFAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

*Ortiqova Zarina O'ktamovna
Navoiy shahar 12-sonli ixtisoslashtirilgan
davlat umumiy o'rta ta'lif maktabi
tarix fani o'qituvchisi
Telefon raqami: 90 6658588*

Annotatsiya: Onlayn darslar va videomaruzalar yoki podcastlar hosil qilib uyda ta'lif olayotgan yoki darsdan tashqari mustaqil shug'ullanish uchun zamin yaratish hozirgi zamona labi hisoblanadi. Chunki hozirda masofaviy ta'lif rivojlanib boryapti. Bu o'quvchi va o'qituvchilar uchun keng imkoniyatlarni ochib bermoqda.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lif, podcast, videomaruz, vodcast,messenger, web sayt, mobil ilova **Podkast** - bu uning yaratuvchisi Internet orqali obuna bo'lgan audio fayl (audio ma'ruza). Qabul qiluvchilar podkastlarni statsionar va mobil qurilmalariga yuklab olishlari yoki onlayn ma'ruzalar tinglashlari mumkin.

Vodcast (Video on-demand, ya'ni talab bo'yicha video) podkast bilan bir xil, faqat videofayllar bilan. **Pre-Vodcasting** - bu o'quv uslubi bo'lib, unda maktab o'qituvchisi yoki universitet o'qituvchisi o'z ma'russasi bilan vodkast yaratadi, shunda o'quvchilar ushbu mavzu muhokama qilinadigan darsdan oldin ham mavzu haqida tasavvurga ega bo'lishadi. Vodkastgacha usul - dastlab Flipped Class usuli deb nomlangan - bu uy vazifasi, boshqa narsalar qatori, vodkast texnologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga olgan o'qitish modeli:

- video ma'ruzani tomosha qilish;
- o'quv matnlarini o'qish, tushuntirish rasmlarini ko'rib chiqish;
- mavzuni dastlabki tushunish uchun testlarni topshirish.

Sinf ishi o'quvchilarning uy vazifasini bajarish jarayonida yuzaga keladigan murakkab nazariy qismni va savollarni tahlil qilishga bag'ishlangan (vaqtning 25-30 foizidan ko'p bo'lmasan holda). Shuningdek, sinfda o'quvchilar o'qituvchi nazorati ostida amaliy muammolarni hal qilishadi va tadqiqot vazifalarini bajaradilar. Uydagagi sinfdagi darsdan so'ng amaliy topshiriqlar bajariladi, videoedarsda o'tilgan mavzusini tushunish va mustahkamlash uchun testlar bajariladi. "Takroriy ta'lif" tushunchasi 2007 yilda paydo bo'lgan. O'quvchilari tez-tez dars qoldiradigan Amerika qishloq maktablaridan birida, kimyo fanining ikkita o'qituvchisi, o'qitilgan mavzularni qayta tushuntirish uchun dars vaqtini behuda o'tkazmaslik uchun o'quvchilar uchun video darslar tayyorlay boshladilar. Natijada, darslarni qoldirmaganlar ushbu yozuvlardan foydalanishni boshladilar va umumiy ko'rsatkich yaxshilandi.

O'rta maktab haqida gap ketganda, masofaviy o'qish deganda odatda uyda qisqa video ma'ruzalarni tomosha qilish, sinfda bilimlarni mustahkamlash va amaliy ko'nikmalar bilan shug'ullanish tushuniladi - guruh, ijodiy, loyiha ishlari shaklida. Juda soddalashtirish uchun aytish mumkinki, sinf va uy vazifalari masofaviy ko'rinishda - shuning uchun "masofaviy ta'lif" deyiladi. Va yangi materialni o'z-o'zini o'rganish g'oyasi yangi bo'lmasa ham, zamonaviy shaklda masofaviy o'qitish yaqinda axborot texnologiyalarining rivojlanishi tufayli mumkin bo'ldi.

Bundan tashqari, qiyinroq variantlar mavjud - masalan, o'quvchilar o'zlari mavzu bo'yicha nazariy ma'lumotlarni izlashganda. Bu seminar formatiga o'xshaydi, buning uchun guruhdagi barcha o'quvchilar savollarni o'zaro taqsimlash o'rniiga, bitta ro'yxatni tayyorlaydilar.

Oddiy shaklda ham masofaviy o'qitish o'quvchilardan mustaqil va faol bo'lishni talab qiladi.

Masofaviy ta'lifning yana bir qiyin tomoni o'qituvchilarga tegishli. Video ma'ruzalarni tayyorlash, ayniqsa birinchi bosqichlarda, bu alohida murakkab ish. Siz tayyor ishlanmalardan foydalanishingiz mumkin: yetakchi universitetlarning videokurslari, taniqli olimlarning mualliflik ma'ruzalari,"Internet darsi", "Darsdan ko'proq" kabi o'quv portallarida to'plangan materiallar . Ammo bunday materiallarni tanlash va moslashtirish har qanday holatda ham vaqtini talab qiladi, shuningdek, qayta aloqa qilish va yangi sinf formatiga tayyorgarlik ko'rish. Va agar universitet darajasida an'anaviy ma'ruzalardan voz kechish haqiqatan ham o'qituvchilarning yukini engillashtirsa, maktabda bu qo'shimcha yuk kelajakda qoplanmaydi. Shuningdek, texnik qiyinchiliklar mavjud: o'qituvchiga asbob-uskunalar, u bilan ishslash ko'nikmalar (agar siz o'zingizning video ma'ruzalariningizi yozsangiz), AKT bo'yicha kompetentsiya va, albatta,

barqaror Internetga kirish kerak bo‘ladi. Kompyuter, noutbuk yoki planshet va yana Internetga kirish teskari ta’lim va o‘quvchilar uchun zarurdir. Masofaviy ta’lim xususiyatlari

- Siz simulyator rejimida, ro‘yxatdan o‘tmasdan ishlashingiz mumkin
- Jamoaviy ish uchun siz sinf yaratishingiz va natijalarni kuzatishingiz mumkin
- Ta’lim tashkiloti uchun siz so‘rovnomalar va testlarni o‘tkazishingiz mumkin
- Videoga havola elektron pochta orqali, messengerda yoki veb-sayt, blog sahifasida joylashtirilishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Anisimov P.F. O‘rta kasb-hunar ta’limi tizimidagi yangiliklar / P.F. Anisimov // Ta’lim bo‘yicha federal agentlik. - M., 2004. - S. 6-47.
2. Korotaeva E.V. Maktab o‘quvchilarining bilim faoliyatida o‘qitish texnologiyalari/ E.V. Korotaeva. - M., 2003. - 176 p.
3. Selevko G.K. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari / G.K. Selevko. - M., 1998.- P. 14.
4. Suvorova N. Interaktiv ta’lim: yangi yondashuvlar / N. Suvorova // O‘qituvchi-2000. - № 1. - S. 25.

ЖАНУБИЙ ОРОЛБҮЙИ ҲУДУДИДАГИ ҚАДИМИЙ ҚАЛЬАЛАРНИНГ ТЕХНИК ҲОЛАТИНИ БАҲОЛАШ

*Калиев Наджибулла Муратович
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
Архитектура кафедраси асистенти*

Жанубий Оролбўйидаги тархий меъморий обидаларнинг ўзида муҳандислик тизимлари ва иншоотларнинг мураккаб мажмуасини ифода этади. Уларни техник баҳолаш учун обида унсурлари, ашёларининг эскириш, едирилиш ва бузилиш асосий қонуниятларини ҳамда обидаларни ўз вақтида таъмирлашга бериш, кўрикдан ўтказишни таъминловчи ташкилий тадбирларни билиш лозим. Обидаларга хизмат қўрсатиш ва техник ҳолатини баҳолаш ҳамда кўриклар ўтказишнинг шакл ва шамойилини бундай тус олиши, уларга техник хизмат қўрсатишнинг ўзига хослигини, йил давомида узлуксиз тавсифга эга эканлигини кўрсатади. Умумий таъмирлашга лойиқ ва эҳтиёжи бўлган меъморий обидалар авлодларга авайлаб етқазилиши учун, ўз ўзидан маълумки, таъмирланиб муҳофазага олиниши керак. Бунинг учун биричи навбатда обидалар давлат муҳофазасига олинган ёки олинмаганлиги аниқланади.

Бироқ мамлакатимиз ҳудудида маданият обидалари шу қадар кўпки, уларнинг ичida хозирги кунгача ҳисобга олинмаганлари ҳам учраши мумкин. Бу айникса тарихий шахар ва кишлоқлардаги обидалари билан боклик. Бундан ташқари сунгги 500-850 йил, ёки 1000 йилликларда бунёд этилган қалъа ва қорғонлар илгари ўтказилган тадқиқотчилар нуқтаи назарида обида туркумiga кирмасдан, вакт ўтиши тўғайли янгича қарашларга нисбатан обида категориясига кириши мумкин. Шунинг учун агарда обида илгари ҳисобга олинган бўлса унинг паспортини урганиб чиқишимиз лозим. Демак ҳар бир обида ўз паспортига эга бўлади. Бу хужжатда обиданинг аталиши, жойлашган жойи, жой ва обиданинг умумий сақланганлик ҳолати қисқача баён қилинган бўлиши лозим. Шунингдек схематик тарзда бош план, план ҳамда умумий кўриниш тасвирлари акс эттирилган бўлиши керак. Обидаларнинг техник ҳолатини баҳолаш фаолияти обиданинг паспорти бор ёки йуқлигини аниқлашдан бошланади. Шундан сунг мавжуд маълумотларга қушимча ахборот йиғишишлари амалга оширилиши лозим.

Шундан сунг меъморий обиданинг тасвирий материаллари жамланади. Яъни агарда фотографиялари мавжуд бўлса ҳам янгича фотосуратлар, кино, видео ва турли янгича тасвирий материал тўпланади. Мавжуд археологик материаллар тўпланиб, янгича материаллар билан тўлдирилади. Қалъа ва қорғонларнинг ўлчов чизмалари тузилади. Тўғри техник хизмат қўрсатиш ва режавий-огоҳлантирув таъмирларини ўз вақтида ўтказиш обидаларнинг меъёрий хизмат муддатини таъминлайди. Техник баҳолашни ташкиллаштиришда тархий обидаларнинг конструкция ва қурилмалари материалини хоҳ меъёрий, хоҳ барвақт едирилишини ва эскиришини келтириб чиқарувчи сабабларни билиш лозим. Тарихий обидаларни техник баҳолаш билан таъмирлаш ва обидалардан фойдаланиш. Масалан, техник ҳолатини баҳолаш деганда у тураб-жой бўлсин ёкий тарихий обида бўлсин қайта таъмирлаб хизмат қилиш муддатин ошириш назарга олинади.

Жанубий Оролбўйидаги тархий меъморий обидаларни мониторинг қилиши асосида аниқланган техник ҳолатлари

Жанубий Оролбўйи пахсадевор ва хом ғишт тарихий меъморий ёдгорликларининг бугунги кундаги техник ҳолати бўйича ҳар битта ўрганилаётган обида учун 5 та пунктдан иборат бўлган маълумотлар базасини яратмоқдаман. Қуйидаги сахифаларда бальзи обидалар тўғрисида маълумотлар келтирилади.

«Қўйқирилган қалъа»

1. Меъморий обида тикланган йил:

Эрамизгача IV—III асрларга оид.

2. Меъморий обида жойлашган манзил:

«Қўйқирилган қалъа» пахса девор меъморий обидаси Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл тумани ҳудудида жойлашган.

3. Меъморий обида тўғрисида тарихий маълумот:

«Қўйқирилган қалъа» эрамиздан аввалги IV асрда қурилган бўлиб, бу қалъа қурилиш - меъморчилиги жиҳатидан Ўрта Осиёдаги энг қадимги қалъалардан ҳисобланади. Қўйқирилганқалъада квадрат ва унинг диагонали асос қилиб олинган геометрик қурилмага бинонинг қолган қисмлари тўғри бурчак ёрдамида боғланган ва архитектура тарихида бу холат “диоганал метод” яъни “диоганал услуб» деб номланган.

Ўз навбатида лойҳаси думалоқ шаклдан иборат бўлган Қўйқирилган қалъа меъморий ёдгорлигига диоганал услубдан фақат бино асосини ташкил қилувчи мутоносиблик (пропорция)ни аниқлашдагина фойдаланилган, холос. Бошқа асосий элементлар лойҳаси бино ҳажмидан келиб чиқкан ҳолда радиус ҳосиласи ёрдамида амалга оширилган. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики бу қалъа қурилишида математика, геометрия, тригонометрия, астрономия, физика фанларидан фойдаланилган. Шундай қилиб, кўмиш маросими билан боғлиқ бўлган ибодат қасри Қўйқирилганқалъа қимматли ва муҳим материалларни асрлар оша бизгача сақлаб келган. Бу қалъадаги ҳаёт Кангюй давлати даврида давом қилиб, Хоразмнинг Кушон империясига қўшилиши билан тўхтаб қолади ва кейин ҳеч жонланмайди.

4. Меъморий обиданинг ўлчамлари ва қурилиш материаллари тўғрисида қисқача маълумот:

«Қўйқирилган қалъа» Девор бўйлаб қачонлардир бир-биридан 18—20 метр масофада (доира бўйлаб) қалъанинг ташки қўшдеворида 9 та ярим доирасимон буржлар бор; ўртада қалъанинг доира шаклида солинган марказий биноси бўлган. Ташки ҳалқа девори билан арк ўртасидаги масофа 15 метр. Аркнинг деворлари қисман ва кучли емирилган бўлса-да, ҳар ҳолда анча яхши сақланиб қолган, буларга қараб бу бинонинг дастлабки кўринишини тўла аниқлаш мумкин. Бу қалъа қадимги Калтамиор сув иншоотининг бўйидаги катта ҳудудни эгаллаган дехқончилик райони марказидадир. Қўйқирилганқалъа буржга ўхшаш катта цилиндр шаклида бўлиб (диаметри 44,4 метр), атрофидаги тақирилклар сатҳидан 8,5 метр баланд кўтарилиган иморатдан иборат бўлган. Ташқаридан уни ҳалқа каби қўшдевор (диаметри 86,5 метр) ўраб турган. Девор ичидаги гумбазли жуда кўп хоналар бўлган. Қўшдеворнинг ва марказий иморат деворининг ташки қаторларида Жонбосқалъадагидек найзасимон қатор шинаклар кўп. Ҳом ғишт, пахса - гувала, қум, алебастр-ганч, ёғоч.

5. Меъморий обиданинг техник ҳолати:

60% девор конструкциялари экологик ва техноген таъсиrlар натижасида йўқолиб кетган
«Чилпиқ дахмаси»

1. Меъморий обида тикланган йил:

Эрамизнинг I-IV асрларига оид.

2. Меъморий обида жойлашган манзил:

«Чилпиқ дахмаси» Қорақалпоғистон Республикаси Амударё тумани ҳудудида жойлашган.

3. Меъморий обида тўғрисида тарихий маълумот:

«Чилпиқ дахмаси» Эрамиздан аввалги IV—I асрлар қадимги Хоразмнинг гуллаб-яшнаган даври бўлиб, бу даврга оид диний обида дахма ҳисобланади. Хоразмнинг антик даврдаги шаҳарларининг деярли барчаси воҳани даштдаги қўшни қабилалардан мудофаа қилиш максадида қурилган. Амударёнинг ўнг томонида шарқдан ғарбга қараб чўзилган жойида диний обида Чилпиқ истеҳкоми «Жимжитлик минораси» қурилган.

4. Меъморий обиданинг ўлчамлари ва қурилиш материаллари тўғрисида қисқача маълумот:

«Чилпиқ дахмаси» Қадимги Чилпиқ Нукус шаҳридан 43 км жанубда Амударёнинг ўнг қирғоғида, 35-40 м баландликдаги конуснинг тепасида жойлашган. Хоразм-Қорақалпоғистон воҳаси марказий бўлимидаги Султан Ўайс, ҳалқ орасида Карагатай деб номланган тоғ тизимлари жойлашган. Табиёти гўзал бу тоғларнинг шимолий ғарбидаги Амударё ёқасида жойлашган Чилпиқ, Қара тепа ва Бес тепа ўқшаган алоҳида алоҳида жойлашган тепаликлардан мавжуд. Қара тоғқа ўқшаган бу тепаликларнинг ҳар бири ўзига ҳос сир синоатлари ва тарийхи бор. Уларнинг орасида асосан Чилипиқ тепалиги алъоҳида ўрин эга. Чилпиқ пастги эни 130-150 метр, баландлиги 30-33 метр табий тепалик бошига қурилган тоғри эмас дойра шакилидаги қурилиш. У соқма соз илой қоришмадан ва ҳом ғиштдан тикланган қалинг деворлар билан қурилган. Шу қадимий деворларнинг бизнинг кунимзга қадар 15 метр баландликка этади ва соқма соз илой қоришмадан баландлиги 0.8-1.05 м баландликда ўрнатилади, юқоридаги деворнинг кенглиги 2 м - 3 м, пастки қисмида 4.8

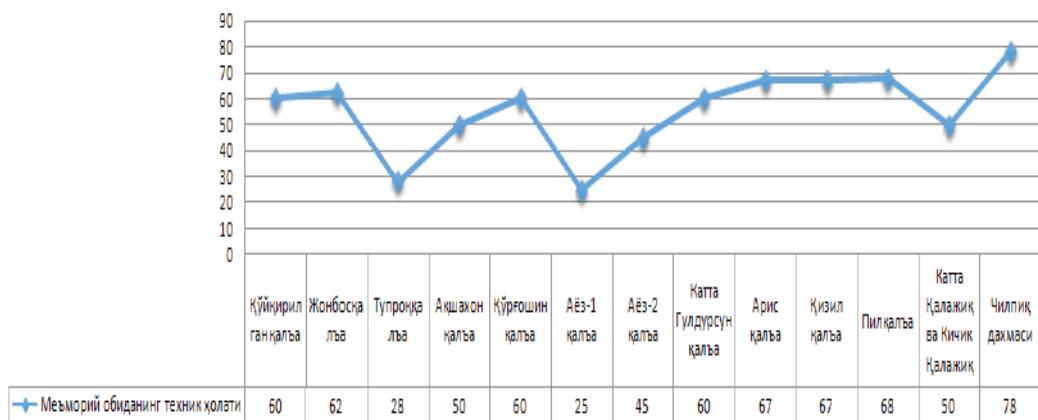

м - 5.5 м. Деворларнинг ташқи юзалари пойдеворга 80° бурчак остида жойлашган. Ўрта қисмида тош пайдо бўлган. Ушбу тош ва девор орасидаги бутун бўшлиқ тўлиқ баландлика қум ва лой билан тўлдирилган. Барча қалин девори горизонтал қатламларга бўлинади. Вертикал равишда, у антиқа фиштдан қурилган деворларга бўлинади. Ички томондан, бутун атрофи бўйлаб, соқма соз илой қоришинадан баландлиги ва эни тахминан 3 м бўлган деворга ўлашган. Чилпиқ техник баҳолаш пайтида катта хом фиштлардан ишланган 75 зинанинг ва икки бўйида паҳса деворларнинг излари аниқланди. Курилиш материали хом фишт ва соқма соз илой қоришина

5. Меъморий обиданинг техник ҳолати: 78% девор конструкциялари экологик ва техноген таъсирлар натижасида йўқолиб кетган.

ҚУЙИДАГИ ГРАФИКДА ҚАЛЬАЛАРНИНГ ТЕХНИК ҲОЛАТЛАРИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИНГАН

Меъморий обиданинг техник ҳолати

Адабиётлар рўйхати:

- Хўжаниязов F. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари. Тошкент, 2007.
- Дурдиева Г.С. Қадимий Хоразм пахсадевор меъморий ёдгорликлари. Хива, 2017.
- Сайдуллаев Қ.А , Шукурова К.Қ. Металл конструкциялари. Тошкент, 2010.

ХИТОЙ БУДДА САЙЁХИ ШЮАН ЗАНГ ВА УНИНГ САЁҲАТНОМАСИ

*Хуббалиева Махнурат Хамзаевна
Тошкент давлат шарқшинослик
университети, Хитой тарихи, маданияти,
сиёсати ва иқтисодиёти кафедраси ўқитувчиси
Хуббалиева@bk.ru*

Аннотация: Мазкур мақолада муаллиф илк ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасига ташриф буюрган будда роҳиби Шюан Зангнинг “Да Тан сиёй цзи” асари ва ушбу манбадаги Марказий Осиё тарихига оид бошқа манбаларда эквиваленти бўлмаган маълумотларни таҳлил қилган. Ушбу мақолада илк ўрта асрлар Марказий Осиё тарихининг долзарб муаммоларидан бири қаламга олинган. Маълумки, илк ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасига ташриф буюрган будда роҳибларининг саёҳатномалари, уларда келтирилган маълумотлар араб-форс манбаларида ҳали мавжуд бўлмаган ҳамда нисбатан қоронғуроқ даврни ўз ичига олади ва мақола ушбу бўшлиқни тўлдиради. Айниқса, улар орасида Шюан Зангнинг “Да Тан шиёй жи” асари алоҳида ажralиб туради. Бундан келиб чиқсан ҳолда, мазкур мақола ҳозирги кунга қадар нашр этилган ишларга қўшимча материал бўлиб хизмат қиласди.

Калит сўзлар: будда сайёхлари, Буюк Тан сулоласи, Марказий Осиё ҳалқлари, Чоч, Темир дарвоза, маҳаллий ҳалқлар маданияти, диний алоқалар, савдо-сотиқ муносабатлари, шаҳарларининг географик жойлашуви.

597 йилда тавалгуд топган ва Ҳиндистон сафарига отланган чоғида энди 30 ёшлар атрофида бўлган Шюан Занг будда таълимотини чуқур ўзлаштирган шахс сифатида ҳалқ орасида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган эди.

627 йилда Тан сулоласининг туркларга қилган жанглари пайтида хитой ҳалқи учун хорижга чиқиши чеклаш тўғрисидаги қонуни мавжудлигига қарамай, роҳиб Шюан Занг қонунларни бузган ҳолда Ҳиндистон сафарига отланади. Буддавийликка бўлган боғлиқлиги ва буддавийликнинг асл моҳиятини ўрганиш учун катта қийинчиликларни ҳисобга олган Шюан Занг аввал Ғарбий туркларга қарам бўлган Туркистондан ўтиши керак эди. Ўз мақсадларини амалга ошириш учун биринчи навбатда Сүёбдаги қароргоҳда жойлашган Тунябғу хоқондан саёҳатга изн олиш керак эди. Бу ердан тўғри жанубга Қирғизистон орқали Ўзбекистон ва Афғонистонни ошиб ўтиб Ҳиндистонга етиб келади. 644 йилда Ҳиндистон орқали Афғонистон, Шарқий Туркистонни кезиб чиқади ва Тан сулоласининг пойтахти Чанъянга 645 йилда омон-эсон етиб келади. Шюан Занг шу йили Тан сулоласи императори Тай Цзуннинг топшириғи билан саёҳат хотирасини ёза бошлайди ва 646 йилда “Буюк Тан сулоласининг Ғарбий ўлкалари саёҳатномаси” номли саёҳатномани ёзib тутгатади. Бу саёҳатнома Шюан Зандан олдинги ва кейинги ёзилган барча хитойча саёҳатномалардан ажralиб туради. Худуд ҳисоботи ҳусусиятига эга бўлган мазкур саёҳатнома нафақат Тан сулоласининг Ўрта Осиёга ҳоким бўлиш учун тайёрлаган бир стратегик ахборот хужжати бўлибгина қолмай, айни пайтда илк ўрта асрлар Марказий Осиё тарихи ҳақида қимматли маълумотларни ўз ичига олган. Асар 627-645 йиллар орасидаги Марказий Осиёда майдонга келган ижтимоий-сиёсий ва этник ўзгаришлар ҳусусида муҳим маълумотларни беради. Асар 12 бўлимдан иборат.

Бу саёҳатномадаги маълумотлар асосан бугунги Ўзбекистон, Тоҷикистон, Қозогистон, Қирғизистон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон ҳудудларини ўз ичига олиши билан бирга Ғарбий турклар ҳукмронлиги остида бўлган 60 дан ортиқ мамлакат ва шаҳар ҳақида қимматли маълумотларни берувчи саёҳатномадир. Шу билан буддавийлик тарихи учун муҳим манбадир. Шюан Занг саёҳатномаси Ғарбий Турк хоқонлигининг энг қудратли даври (Тунябғу ҳукмронлиги даври) ва Тан сулоласининг Шарқий Туркистон минтақасини истило этган йилларга қадар бўлган давр оралиғидаги воқеаларни ўз ичига олади. Бу даврда Ғарбий Туркларнинг сиёсий ҳудуди ғарбда Хазар денгизигача, жануби-ғарбда Сосонийлар давлати, жанубда Ҳиндикуш тоғи ва шарқда Шарқий Туркистон минтақаларигача етган эди. Буддавийликка оид асарлардаги маълумотларга кўра, Афғонистонда Каписа шимолидан Байкал кўлигача чўзилган катта минтақа турклар ҳукмронлиги остида эди.

Хитой манбаларида, Тан сулоласи даври хитойнинг давлатчилик тараққиётида алоҳида ўрни борлиги билан ажralиб туради, -деган жумла тез-тез учраб туради. Ва, маълум маънода, ундан фикрлар ўзининг илмий қимматига эга ҳам. Тан даври билан Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий, тарихий муносабатлари ўзининг чуқур илдизларига эга бўлиб, ҳозиргача дунё синологлари диққат марказида бўлиб келмоқда. Ҳусусан, Ўзбекистон ҳам

бундан истисно эмас. Европа, рус ва ўзбек адабиётларида кўплаб таржималарда алоҳида қайдлар мавжуд. Ўзбек олимларидан т.ф.д., профессор Аблат Ходжаев “Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар” [1], т.ф.д., профессор Н.Э.Каримованинг “Сочинение Хуэй Чао как источник по истории Индии первой половины VIII в.” [2], “Сочинение Хэ Чо «Ван У Теньчжую Чжуань» -ценный источник по истории Южной и Центральной Азии” [3], Америкада Селли Ҳовей Вриггинснинг “Шюан Занг билан Буюк Ипак Йўли бўйлаб саёҳат” [4], Россияда Н.В. Александрованинг “Буюк Тан сулоласи даврида Ғарбий мамлакатлари ҳақидаги хотиралар” [5] каби тадқиқотлари роҳиб Шюан Занг ҳақида ёритиб беради. Шунингдек, Тан сулоласи даврига оид “Да Тан си юй цзи” (ўзбек тилида “Буюк Тан (давридаги) Ғарбий мамлакатлар хотиралари”) номли хитой тилидаги манбадан Марказий Осиёга ташриф буюрган будда сайёхлари тўғрисида етарлича маълумотларга эга бўламиз. Юқорида келтирилган илмий тадқиқотларда Тан даври ички ва ташки сиёсати ҳам кенг кўламда ўрганилган. Шунинг баробарида, у яратилган тадқиқотлар назарий томондан мазкур мақоланинг методологиясини аниқлаб олишда асос бўлиб хизмат қилди.

Хитой сайёхларининг Марказий Осиё орқали Ҳиндистонга саёҳати давомидаги хотиралари акс этади. Тан сулоласи даврида Шюан Занг [6] ўзининг 629-йилда бошланган Ҳиндистонга саёҳати давомида Ғарбий мамлакатлар, Марказий Осиё ҳақида бир неча маълумотлар ёзил қолдиради. А.Ходжаевнинг “Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар” номли китобида Шюан Зангнинг Ғарбий мамлакатларга қилган саёҳати ҳақидаги фикрларига эътибор қаратсан. Олим Шюан Зангга Буюк ипак йўлида кўп маротаба юрган бир қария кўмак бергани ҳақида ёзади. Тан давлати чегарасидан ўтгандан сўнг Шюан Занг Турк хоқонлиги таъсири остидаги йўллар орқали давом этади. Иссиқкўлдан ўтгандан сўнг Суе [7] шахрига борганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. А.Ходжаев Хитой сайёҳини Суе шахридан Чоч (Тошкент) га, сўнгра Сирдарё, Самарқанд ва Бухорога келган дея ёзади. Шюан Зангни Бухородан жануб томонга юриб, икки томони баланд қоятош оралиғидаги йўлдан ўтгани ва бу жойни “Теменгуан” яъни “Темир дарвоза” деб атаганини таъкидлайди [8].

Рус тарихчиларидан Н.В. Александрова Шюан Зангнинг “Буюк Тан (давридаги) Ғарбий мамлакатлар хотиралари” номли китобини ўрганиб чиқади. Мазкур китобда ёзилишича, сайёҳ Шюан Занг айнан буддизм динини чуқур ўрганиш мақсадида Ҳиндистонга йўл олади. Оқсудан Тошкентгача бўлган йўналиш яъни шарқдан ғарбга қараб 600 ли (345,6 км.), жанубдан шимолга қараб 300 (172,8 км.) ли, бош шаҳар айланасига кўра 5-6 (3,4 км.) ли масофага ҳаракатланган Шюан Зангири, об-ҳавоси, маҳаллий ҳалқнинг феъл-атвори, урф – одатлари, тиллари Куча (Кучэ ёки Кучар) [9] давлатиникига ўҳшашлиги ҳақида ёзил қолдиради. Бу ерларда ажойиб навли пахта ва жун маҳсулотлари ишлаб чиқарилганлиги ва улар кўшни давлатларда юқори баҳоланганини қайд этади. Шимолдан ғарбга қараб, 300 (172,8 км.) ли юрганда тошли саҳрони кесиб ўтишади. Музли тоғлар Цунлиндан (Помир тоғи) дан шимолга қараб оқади деб ўз хотираларида ёзил қолдиради. Тоғлар бўйлаб 40 (23 км.) ли дан кўпроқ юргандан сўнг катта тиник кўлга келишди. Шюан Занг кўлни ҳаворанг деб таърифлайди ва Жэхай- Иссиқкўл ёки Сянъхай – тузли кўл деб атайди. Унинг айланаси 1000 (576 км.) лицан ошироқ, у шарқдан ғарбга қараб кенгроқ, жанубдан шимолга қараб торроқ жойлашган бўлиб, ҳамма тарафидан тоғ билан ўралган. Сувнинг ранги ҳаворанг кўк, таъми аччиқ – шўр, катта тўлқинлар хисобсиз бўлиб, қирғоқларга урилиб туради. Бу ерда кўп балиқлар озиқланади. Бироқ жуда кўрқинчли кўрингани боис, балиқлар кўп бўлишига қарамасдан бу жойда хеч ким балиқ овлашни хоҳламасди. Шимолдан ғарбга қараб 500 (288 км.) ли юрганларидан сўнг Суе дарёси бўйидаги шаҳарга кириб келишади. Бу шаҳар айланасига 5-6 ли ни ташкил этади. Шу ўринда А.Ходжаевнинг фикрларини эътиборга олсақ, олим Суе шахрини тарихий Тарозга ва ҳозирги Тўқмоқ шахрининг ўрнида жойлашганлигини таъкидлайди.

Суе шахридан Кешания подшолигигача (Кеш, Шахрисабз) бўлган шаҳар Сули деб номланган. Унинг ахолиси ҳам шу ном билан аталган. Ахолининг кийимлари асосан ички қисми юпқа жунг матолардан, ташки қисми эса қалин пўстиндан иборат бўлган. Пастки қисм кийимлар тор ва калта кўринишда бўлган. Сочларини қириб олиб, пешоналарини ипак боғичлар билан ўраб олишган. Суе шахридан 400 (230,4) ли ғарбга юрганда Цянцюаньга етиб келишди. Майдони 200 (115,2 км.) ли ни ташкил қиласди. Жануб томондан қорли тоғлар қолган уч томони чўлдан иборат. Ерлари нам, ўрмонлари қалин, баҳорда хилмажил гуллар очилади. Бу ерда кўплаб кўллар мавжудлиги учун “Минг калит”, “Мингбулоқ” (Қозогистон Республикаси Туркистон вилоятидаги қишлоқ) номини олган. Туцзюэ ҳоқони ҳар йили жазирамадан сақланиш учун келади.

Ушбу худудда кийиклар кўп бўлиб, одамларга жуда ўрганган. Улар одамлардан кўркмайди ва қочмайди. Бироқ уларни овлашга рухсат берилмаган. Ким ўлдирса жазоланган. Шунинг

учун кийиклар подаси химоя қилинган. Цянцюаньдан ғарбга қараб 140-150 ли юрилса Да-ло-си шаҳрига келишиди. Бу шаҳарни Талас¹ деган фикрга келади Н.В.Александрова. Шаҳар айланаси 8-9 ли. У ерда савдогарлар ва сўғдлар аралаш истиқомат қилишади. Ери ва об-ҳавоси худди Сүйе шаҳри каби. Таҳминан бу шаҳардан 10 ли жанубга юрилса, аҳолиси 300 (172,8 км.) саройдан ошмаган битталик шаҳарча бор. Бу одамлар ўнта хонлиқдан иборат. Улар хеч қачон асир тушишмаган. Уларнинг тили, урф-одатлари, қонунлари хитойликларнига ўхшаган. Жанубий ғарбга қараб 200 (115,2 км.) ли юрилса, Оқ дарё (хитойча Бай-шүй) даги шаҳарга келади. Н.В.Александрова "Буюк Тан сулоласи даврида Ғарб ўлкалари ҳақидаги хотиралар" номли китобида роҳибни бу жой борасида шаҳар бўйидаги дарёни назарда тутганигини таъкидлайди. Ҳамда Оқ дарёни Арис дарёсининг ирмоғи деб ҳисоблайди.

Да-ло-сига нисбатан ер ва об-ҳавоси анча яхши дея таърифланади. Шу ердан жануби ғарбга қараб 200 (115,2 км.) ли юриб, Гун-юй шаҳрига келади. Гун-юй шаҳрини Н.В.Александрова Орхун битикларидағи Кангюйга мос келиши мумкин деган фикрда. Кангюй шаҳрини жойлашуви бўйича тарихчилар икки хил фикрни билдирашади. Яъни, биринчи фикрни С.П.Толстов куйидагича изоҳлади: "Кангюй шарқда Фарғона (Даван – Фарғона водийсидаги қадимий давлат) га қадар, жанубда Парфия ва Бактрия билан чегара дош, ғарбда Бухоро ва Хоразмни ўз ичига олади". Бу масалада А.Н.Бернштам фарқли ўлароқ Кангюй шаҳрининг шарқий чегараси Талас дарёси бўйидан ўтган деб ҳисоблайди. Ерлари унумдор ва хосилдор бўлиб, ўрмонлари калин дея таъриф беради Шюан Занг. Н.В.Александрова бу ердан жанубга қараб юрган сайёхни Нуцицзянь подшо-лигига етиб келганлигини таъкидлайди. Сайёҳ бу ердан ғарбга 200 (115,2 км.) ли юриб, Чже Ши яъни Тошкентга келади. Тошкентдан сўнг сайёҳ Самарқандга, Термизга боради ва Афғонистоннинг шимолий вилоятларида бўлади. Сўнг Ҳиндикуш тоғлари орқали Ҳиндистонга йўл олади.

Куйидагиларни хуроса ўрнида таъкидлаш ўринлидир:

Биринчидан, Шюан Занг йўл давомида кўрган кечирғанларини ўз эсадаликларида ёзиб қолдиради. Бу эса бизга Марказий Осиё давлатларининг илк ўрта асрлардаги тарихини яъни турмуш тарзи, дини ва урф-одатларини ўрганишимизда асосий манба бўлиб хизмат қиласиди;

Иккинчидан, Буюк Тан сулоласи ҳукмронлиги даврида Марказий Осиё ва Хитойнинг ўзаро ижтимоий – иқтисодий, маданий муносабатларини ҳар иккала мамлакат учун аҳамиятини хитой, инглиз ва рус манбалари орқали таҳлил қилиш ва ўрганиш жуда муҳимдир;

Учинчидан, Марказий Осиё худуди ва шаҳарларининг географик жойлашуви тўғрисида тарихий маълумотларни янада кўпроқ эгаллашамиз тарих ривожи учун мақсадга мувоқиқдир;

Тўртинчидан, Хитой будда роҳибининг Марказий Осиё ҳақидаги фикр – мулоҳазаларини ўрганиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Сайёҳ ва роҳиб Шюан Зангнинг сайёҳати давомидаги ёзган хотиралари юртимизнинг ўтмишдаги ҳолатини ўрганишимизда беминнат хизмат қиласиди, десак асло янгишмаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.А.Ходжаев. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007.
2. Н.В.Александрова. Записки о Западных странах (эпохи) Великой Тан. Москва, 2012.
3. Б.Г.Гафуров. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. 2-е изд. — М., 1972.
- 4.Л.А.Боровкова. Народы Средней Азии III-VI веков (по древним китайским и западным источникам). М., 2008.
5. Deeg, Max (2012). “Show me the Land where the Buddha Dwelled...” Xuanzang’s ‘Record of the Western Regions’ (Xiyuji): A Misunderstood Text”, *China Report*, 48/1-2: 89-113.
6. Wriggins, Sally (27 November 2003). The Silk Road Journey with Xuanzang (1ed.) Washington DC: Westview press (Penguin).

¹ Қозогистондаги Тараз шаҳри

ТАРИХ ДАРСЛАРИДА БАДИЙ АДАБИЁТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

*Қурбонов Шерзод Фарҳодович
Навоий вилоят Қизилтепа туман
36- умутаълим мактаб,
тарих фани ўқитувчиси*

Маълумки, тарих дарсларида ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, улардаги оғзаки нутқни ривожлантириш орқали ишонч ҳиссини шакллантириш тарих фани ўқитувчиси олдидағи муҳим вазифадир.

Ўқувчи бирор бир тарихий воқеа- ҳодисани ўрганида ўша воқеани билишини ўзи кифоя қиласиди, балки ҳодисанинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қила билиш йўли орқали жамият ривожланиши, унинг таназзули ёки сабаб оқибатларини ўрганиши зарурдир. Ҳар бир тарих дарси ўзининг долзарблиги, замон билан, давр талаби билан боғланиши туфайли муҳимлик касб этади. Буларнинг барчаси ўз-ўзидан ўқитувчининг касб маҳорати билан боғлиқдир.

Дарс жараёнида АҚТдан фойдаланиш орқали ўқувчиларни визуал ва аудиал хотирасини ривожлантириш мумкин. Бунда ўқувчи ўша даврга оид тарихий кинофильм ёки мавзуга доир суратларни яхши эслаб қолиши мумкин, бироқ бу усуlda бола факат томошабин бўлади, мустахкамлашдаги интерфаол усувларда хотирага яхши жойлаши ва тестдан унумли фойдаланиши мумкин. Шунга қарамай ўқувчи эркин фикрлаш ва тарихий таҳлил қилишига эришиш учун тарих матнларини ўрганишдан ташқари, тарихий-бадиий асарларни ўрганишнинг ахамияти каттадир.

Бу йўналишда мақсадга эришиш учун тарих дарсларига ўқувчини қизиқишини оширадиган ягона мезон мутлоқо лекторнинг –ўқитувчининг чиройли ва таъсири нутқига боғлиқ. Ўқитувчининг нутқ маданияти юксак ва таъсири бўлиши учун тарих ўқитувчиси албатта бадиий адабиётни яхши билиши, тарихий бадиий асарларнинг ҳар бирини ўқиб чиқкан бўлиши керак. Тарих дарсларида бадиий адабиётдан фойдаланиш қўргазмали восьиталар билан бирга тарихий воқеаларни лўнда ва ёрқин тушунтириш учун зарур.

Масалан: 7-синф - Ўзбекистон тарихи дарслиги асосида ўтиладиган - Чингизхон босқини мавзусини олайлик. Дарснинг тарбиявий мақсадига эришиш учун ўқувчиларда ватанпарварлик, тинчликсеварлик, инсонпарварлик, дўстлик, жасорат ва мардлик ҳиссини тарбиялаш лозим.

Ўқувчи мавзуни ўзлаштиргани билан уларда ана шундай ҳис туйғулар ривожлантирилмаса, ўқитувчи ўз олдига қўйган мақсадига эриша олмайди. Бунинг учун ўқитувчи Миркарим Осимнинг тарихий асари - Ўтрордан, Мирмуҳсиннинг - Темур Малик тарихий романидан, В. Яннинг - Сўнги дарёгача асаридан парча ўқиб бериши ёки дискка ёзилган парчани эшилтириши мумкин. Парча фойят таъсири хис-туйғу ва ҳаяжонлар билан ўқилган бўлиши зарур. Мавзуни ёритишда - Турклар онаси Туркан хотун номи билан шуҳрат топган аёл образига тўхталиши ва унинг аянчли қисмати сабабларини қўйидаги парча: «... душман оstonада турган бир пайтда Туркан хотун ўз қабилалари манфаати йўлида саройда қўтарилиган барча фитналарга бошчилик қиласар, уларни шохга қарши адсоват руҳини уйғунлаштириб қўйган эди» сатрларини тушунтириш билан қизлар, оналар тарбиясига урғу бериши лозим. Туркон хотун фитнасидан қўрқиб Султон Маҳмуд ўз лашкарларини Моворауннаҳр ва Туркистон шаҳарлари бўйлаб тарқатиб юборишга мажбур бўлганини Мирмуҳсиннинг - Темур Малик асаридан парча келтириш орқали тасвирлаб бериш дарс таъсирини кучайтиришга хизмат қиласади.

Жалолиддин Мангуберди ҳақида гапирап экан А.Ориповнинг - Ўзбекистон Ватаним маним шеъридаги қўйидаги парчани айтиб берса, дарснинг таъсири янада ортади.

Сени Чингиз ғазабга тўлиб,

Йўқотмоқчи бўлди дунёдан, Жалолиддин самани бўлиб, Сакраб ўтдинг Амударёдан.

Сенсан ўша саманим маним, Ўзбекистон - Ватаним маним¹.

Ўқитувчи дарсни мустаҳкамлаш жараёнида бошқа саволлар билан бир каторда Хоразм давлатининг қўшинлари кўп бўлишига қарамай жангларда енгилиб қолиш сабаблари,

¹ Абдулла Орипов —Сайланма», —Шарқ нашриёти, 1996 йил, 119-бет

ҳамда мўғуллар босқинининг Хоразмшохлар давлати учун маънавий, иқтисодий сиёсий оқибатлари ҳақида ўқувчиларнинг мустақил фикрларини эшитиб, умумлаштириб, Жалолиддиннинг ватан озодлиги йўлидаги жасоратига нима учун Чингизхондек ғаним ҳам тан берганини изоҳлаш ва - Қаҳрамонлар абадий яшайди¹ номи билан Темур Малик ва Жалолиддин Мангуберди ҳақида иншо ёзиб келишини топшириқ қилиб бериш ўқувчиларда тарихий бадий тахлил қилиш ва хулоса чиқаришни ўрганиш кўникмасини ҳосил қиласди.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Й.А.Каримов - Жамият тараққиётнинг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан кутқариб қоладиган ягона куч-маърифатдир² деб таъкидлаганидек, ўқувчиларда Мағкуравий имунитетни ҳосил қилишда, маърифатли шахс этиб тарбиялашда тарихий воқеаларни бадий талқин орқали, тарихий шахслар ҳаётини ёрқин рангларда очиб бериш билан, фарзандларимизда менталитетимизни чуқурроқ англаш этиш, ватан тақдирини ўз тақдирни деб билиш кўникмасини ҳосил қилишга эришамиз.

Тарих дарсларида бадий адабиётлардан фойдаланишда қуидаги тартибга амал қилиш керак: фойдаланилаётган асар, роман, шеър ёки илмий оммабоп нашр бўлмасин, асар дарсга албатта олиб кириб кўрсатилиши ва тавсия этилаётган китоб таълим муассаси кутубхонасида мавжудлигига эътибор бериш керак. Шу маънода мавжуд китоблардан келиб чиқиб мавзу юзасидан қуидаги китоблардан фойдаланиш тавсия этилади.

7-синф - Ўзбекистон тарихи³даги - Амир Темурнинг харбий юришлари⁴ мавзусида Нураги Қобулнинг - Султоннинг сўнгти куни ёхуд Соҳибқирон ва Тўхтамишон⁵ ва - Жаҳон мулкининг султони ёхуд фотих Темур ва Йилдирим⁶ тарихий романларини;

7-синф - Ўзбекистон тарихи³даги - Ўрта осиёлик мутафаккирлар. Илм фан равнақи⁷ мавзусига Миркарим Осимнинг - Жайхун устида булуллар⁸ тарихий қиссасини;

7-синф - Ўзбекистон тарихи³даги - Араб халифалигига қарши оқ кийимлилар қўзғолони⁹ мавзусига Ҳамид Олимжоннинг - Муқанна¹⁰ драмасини;

7-синф - Ўзбекистон тарихи³даги - Ўзбекистон ҳудудига мўғулларнинг бостириб кириши¹¹ мавзусига Максуд Шайхзоданинг - Жалолиддин Мангуберди¹² драмасини

7-синф - Ўзбекистон тарихи³ фанидаги - Улуғбек-маърифатпарвар давлат

арбоби¹³ мавзусига Одил Ёкубовнинг - Улуғбек хазинаси¹⁴ романини;

7-синф - Ўзбекистон тарихи³даги - Темурийлар даврида ижтимоийсиёсий, маданий ҳаёт¹⁵ мавзусига Ойбекнинг - Навоий¹⁶ романини;

8-синф - Ўзбекистон тарихи³ дарслиgidаги Захирiddин Мухаммад Бобур –буюк давлат арбоби ва машхур мутафаккир мавзусига Пиримқул Қодировнинг - Юлдузли тунлар¹⁷ романини;

8-синф - Жаҳон тарихи³ дарслиgidаги - XVI-XVIII асрларда Ҳиндистон¹⁸ мавзусида Пиримқул Қодировнинг - Авлодлар довони¹⁹ романини;

9-синф - Жаҳон тарихи³ дарслиgidаги - XIX аср охири ва XX асрлар бошларида АҚШнинг ички сиёсати²⁰ мавзусида Бичер-Стоунинг - Том тоғанинг кулбаси²¹ романини;

9-синф - Ўзбекистон тарихи³ дарслиgidаги - XIX асрнинг иккинчи ярмиXX асрлар бошларида Туркистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт²² мавзусида Чўлпоннинг - Кеча ва кундуз²³ романини;

10-синф - Ўзбекистон тарихи³ дарслиgidаги - Бухорода амир ҳокимиятияга қарши кураш, амир ҳокимиятиянинг ағдарилиши. БХСРнинг тузилиши²⁴ мавзусига Асқад Мухторнинг - Бухоронинг жин кўчалари²⁵ қиссасини;

10-синф - Ўзбекистон тарихи³ дарслиgidаги - Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши ва Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши²⁶, - Ўзбекистон ҳалқ хўжалигининг урушдан кейинги аҳволи²⁷ мавзуларига Сайд Аҳмаднинг - Уфқ²⁸ трилогиясини;

10-синф - Ўзбекистон тарихи³ дарслиgidаги - 1950-1985 йилларда Ўзбекистоннинг ижтимоий, иқтисодий ҳаёти²⁹ мавзусига Абдулла Қаҳҳорнинг - Синчалак³⁰ қиссасини ўқишини тавсия қилиш ва мана шу асарлардан дарс жараёнда фойдаланиш дарс таъсирчанлигини оширишга хизмат қиласди.

Биргина З.М.Бобур тарихий шахс сифатида ўрганилаётганида унинг

Толе йўқки, жонимға балолиғ бўлди,
Хар ишники айладим, хатолиғ бўлди,
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин не юз қаролиғ бўлди¹.

¹ Захирiddин Мухаммад Бобур “Назм дурдоналари”, “Шарқ” нашриёти, 1996 йил, 115-бет

рубойиси орқали Ватан қадри шоҳ, улкан империя асосчиси қалбидар нақадар буюк талқин этилишини кўрсатиб бериши мумкин. Бу орқали бутун дунё мафкуравий манзара-сида пайдо бўлган «Космопотализм» яъни «Ер бу-Ватан. Қаерда яшасак ўша ер бизнинг уйимиз» дегувчи, Ватан ва она халқ қадрини топтовчилар тушунчаларига ғоят улкан зарба бера олишини таъкидлаш мумкин.

Ўқувчиларни миллый ғурур, миллый ифтихор туйғуларини чукур ҳис этишларида буюк сиймоларимиз фаолияти ва ижодиётини яхши ўргатишимиш, керак бўлса, уларга муносаб ворис қилиб тарбиялашда бадиий адабиётдан фойдаланиш-юксак маънавиятли, Она Ватанга садоқатли, миллый ва умуминсоний қадриятларни ардокладиган, давлат, жамият ва оила олдида ўз бурчи ва жавобгарлигини ҳис этадиган шахсларни камолга етказишдек мухим вазифани амалга оширишда яхши самара беради.

**TO‘GARAK MASHG‘ULOTLARIDA O‘QUVCHILARNI TARIX FANIGA
BO‘LGAN QIZIQISHLARINI OSHIRISH USULLARI**

*Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi 18-umumiy
o‘rta ta’lim maktabining tarix fani o‘qituvchisi
Rasulova Fotima Nayim qizi
Telefon : 93 136 99 92*

Annotatsiya: Ushbu metodik tavsiyada o‘quvchilarning bo‘sh vaqtlarini unumli tashkil etish, tarix faniga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish hamda fanga oid bo‘lgan qo‘sishimcha ma’lumotlarni berish va o‘quvchilarning tarix fanidan bilim ko‘nikma va malakasini oshirish uchun turli xildagi interfaol usullardan foydalanish metodikasi berilgan.

Kalit so‘zlar: tarix, hujum, himoya, rag‘bat, adabiy shashka, kib biladi?, hujumchi, himoyachi, darvozabon, bilim, ko‘nikma, malaka

Mustaqillik shamoli esib turgan jannatmakon go‘sada yashar ekanmiz, har daqiqa, har soniya bashariyat boshiga tushishi mumkin bo‘lgan yod g‘oyalalar ko‘lankasidan bo‘lajak avlodimizni “pana” qilish kerakligini yaxshi bilamiz. Bilimli , barkamol avlodni tarbiyalashdek mas’uliyatlari vazifa bugungi kun o‘qituvchilarining ” chekiga” tushgan. Xo‘s , bugungi kun o‘qituvchisi qanday o‘qitishi kerak? Ushbu savol barchamiz uchun muhim va ahamiyatli ekanligini yaxshi bilasiz . Tajribalar shuni ko‘rsatadiki , birinchi navbatda , o‘qituvchi va o‘quvchi munosabatlarini o‘zaro hamkorlik asosida tashkil etilishi , o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini tarbiyalash ta’limning asosiy maqsadi ekanligini teran anglashni taqozo etadi. Butun dunyo xalaqlarini tashvishga solayotgan terrorizm balosiga qarshi kurashar ekanmiz, avvalo, yod g‘oyalarga aldanib qolmaydigan, boshqalar dardini his qila oladigan shaxsni tarbiyalash asosiy vazifamizdir. Har bir masalaning aniq yechimi ko‘rinib turganda ham, yana boshqa yechimlar axtaradigan, murakkab vaziyatlarda bir emas, bir nechta choralar topa oladigan shaxsning kamol topishi uchun o‘qituvchi chin ma’noda ijodkor bo‘lishi lozim.Bugungi kunda o‘quvchilarning fikrlash doirasi torligi, ijodkorlik qobiliyatining sustligi, tanqidiy fikr bildirishda qiyinalishlari, tushunchasini og‘zaki va yozma bayon etishda nuqsonlarga yo‘l qo‘yayotganligi, tariximizni chuqur bilmasligi barchamizni tashvishga soladi. O‘quvchilarning bu qadar passivlashib ketishiga asos bo‘la oladigan qanday sabablarini ko‘rsata olamiz? Qaysi paytda loqaydlikka yo‘l qo‘ydik? Bunday savollarning keti uzilmaydi. Men esa buning sabablarini quyidagicha ifoda etmoqchiman:

Agar bu muammolar vaqtida bartaraf qilinmasa, oqibatda:

1. Har qanday voqeani boshqalar qarashi asosida tahlil qiladigan, mohiyatni ko‘ra olmaydigan;
2. O‘z fikrini bayon etishdan qo‘rqadigan, erkin xulosa chiqara olmaydigan;
3. Tarixini va ajdodlarini yaxshi bilmaydigan;
4. Milliy qadriyatlarini hurmat qilmaydigan shaxslar shakllanishi mumkin.

Yuragida shijoati bor har qanday o‘qituvchi pedagog bunday oqibatlarning kelib chiqishiga yo‘l qo‘ymaydi . Darsdan keyin bo‘ladigan to‘garak mashg‘ulotlari biz fan o‘qituvchilariga

ulkan imkoniyatlar eshigini olib beradi. . Ayniqsa bugungi axborot ko‘lami keng bo‘lgan, shiddat bilan o‘zgarayotgan dunyoning mafkuraviy manzarasini xolis baholash, jahonda va yurtimizda sodir bo‘layotgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy voqealarni tushuna olish, tahlil qilish, erkin fikr bildirish kabi fazilatlarni shakllantiradi. Yuqorida qayd etilgan kamchiliklarni bartaraf etish uchun to‘garak mashg‘ulotlari davomida quyidagilardan foydalanish lozim:

“Kim biladi?” o‘yinida o‘quvchilar ikki guruhga bo‘linadi. Birinchi guruh a’zolari “O‘zbekiston tarixi” 8-sinf darsligidan biror hukmdor yoki tarixiy shaxs haqida ma’lumot o‘qishadi. Ikkinci guruh a’zolari esa hukmdor yoki tarixiy shaxsni kim ekanligini aniqlashadi. Keyingi navbatda ikkinchi guruh a’zolari biror hukmdor yoki tarixiy shaxs haqida ma’lumot o‘qishadi. Birinchi guruhdagilar esa hukmdor yoki tarixiy shaxsni kim ekanligini aniqlashadi. Har bir to‘g’ri javob uchun yutuqli kartochkalar beriladi. Bu o‘yinni xohlagan mavzuni o‘rganishda dars jaryonida o‘quvchilarni zeriktirishga yo‘l qo‘ymaslik, qiziqtirish maqsadida ham o‘tkazish mumkin.

Masalan: “O‘zbekiston tarixi” fanidan:

1- guruh: U hukmdor Abulxayrxonning farzandi Shoxbudoqsultonning o‘g’li. Uning ismining ma’nosi “Kuch qudrat” demakdir. U XV asrning 80-yillarida o‘z davlatini tuzgan.

2- Guruh: Shayboniyxon.

O‘yin shu tarzda davom etadi. Ushbu o‘yin o‘quvchilarda fanga yoki o‘rganilayotgan mavzuga nisbatan qiziqish uyg’otadi. Tarixga bo‘lgan ijodiy yondashuvni o‘stiradi, mantiqiy fikrlash malakalarini oshiradi, xotirasini mustahkamlashga xizmat qiladi

“Hujum va himoya” metodini qo‘llash jarayonida quyidagi holatlar yuzaga keladi:

- o‘quvchilar tomonidan muayyan nazariy bilimlarning puxta o‘zlashtirilishiga erishish;
- vaqtini tejash;
- har bir o‘quvchini faollikka undash;
- ularda erkin fikrlash layoqatini shakllantirish.

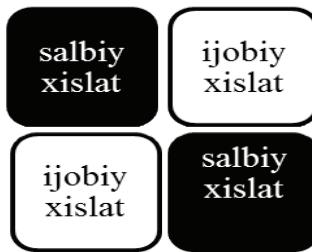
“Hujum va himoya” metodi .

O‘quvchilar 3 guruhga ajralishadi: “Bunyodkor” jamoasi, “Paxtakor” jamoasi va “Tomoshabinlar” jamoasi

“Bunyodkor” jamoasi, “Paxtakor” jamoasida 11 tadan o‘quvchi bo‘lib, ular “Himoyachi”, “Yarim himoyachi”, “Hujumchi” va “Darvozabon” kartochkalari qo‘yilgan stollarga joylashishi shadi. Oyin shartlari o‘quvchilarga tushuntiriladi: har bir taym 15 daqiqadan, guruhlarning humchilari raqib guruhga savollarni futbol to‘pi ko‘rinishidagi qog‘oz parchalariga yozib uloqtirishadi, raqib guruh himoyachilari yoki yarim himoyachilari savollarga javob berishadi, ular javob bera olmasa darvozabon javob berishi kerak. 1- va 2- taymlar orasida 5 daqiqalik tanaffus e’lon qilinadi, bu vaqtida “Tomoshabinlar” jamoasi bilan qisqa savol-javoblar o‘tkaziladi. O‘yin qoidasini buzgan, shovqin qilgan jamoaga “sariq” yoki “qizil” kartochkalar beriladi va ball olib tashlanadi. O‘qituvchi hakam sifatida qatnashadi. Har bir to‘g’ri javob futbol to‘pi ko‘rinishida o‘scha guruh hisobiga yozib qo‘yiladi; to‘plangan umumiyy to‘plar miqdori asosida guruhlar baholanadi.

Ikkiga ajratilgan guruh o‘quvchilari mavzu yoki bob yuzasidan eng ko‘p to‘g’ri javoblar topish maqsadida birgalikda muhokama yuritishadi. O‘quvchilar jamoa bo‘lib ishlahga, o‘z jamoasini himoya qilishga o‘rganishadi. Raqib jamoaga savollar to‘plash maqsadida izlanishadi.

Hukmdorlarni tahlil qilish uchun **“Adabiy shashka”** usuli ham ma’qul. O‘quvchilar “oq va qora donalarni” tartibga solish uchun hukmdorning ijobjiy va salbiy jihatlarini sanab beradi. Qancha ko‘p qirralar kashf etilsa, voqealar shunchalar ravshanlashadi. Qora donalar terilar ekan, o‘quvchi qahramonga tanqidiy ko‘z bilan qaray boshlaydi. Har bir xislatining ikkinchi tomonini ko‘rishga harakat qiladi. Mustaqil ravishda uning fazilatlarini “sintez” qila boshlaydi. Albatta, har bir fikrini asoslash uchun davr voqealarini taftish qiladi. Xuddi shu narsa bizning maqsadimiz sari olib boradigan yechim bo‘ladi. O‘quvchi keng ko‘lamli tanqidiy fikrlaydi. Bu usulni har qanday mavzu uchun moslab qo‘llash mumkin.

Masalan: Shayboniyxon

Salbiy va ijobiy xislatlari shu tariqa terib boriladi va shaxsiga ta'rif beriladi.

Mashg'ulotlarimiz davomida o'quvchi mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish, jamoa bo'lib ishslash amaliyotini o'taydi. Albatta, bu hali uning uchun katta hayot bo'sag'asida turgan muammolar oldidagi birinchi amaliyotidir. Ammo ishonch bilan aytish mumkinki, ulkan ummonlar ham kichik jilg'alardan yig'ilganidek, o'quvchi ham har 20 daqiqalik amaliyotlardan so'ng, BARKAMOL SHAXSga aylanib boraveradi. Bugungi kun o'qituvchilarining oldiga qo'ygan maqsadi ham aynan shudir. Barchamizga oldimizga qo'ygan ulkan maqsadlarimizning amalga oshishini ko'rish baxti tuyassar bo'lsin!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T: Ma'naviyat, 2008.
2. Axborot asrida ta'lim-tarbiya / — T: Akademnashr, 2012. — Б.108
2. 8-sinf O'zbekiston tarixi darsligi Internet sahifalari:
  1. www.pedagog.uz
  2. www.ziyonet.uz
  3. Referat.uz

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

*Sayfutdinova Donoxon Abduxalilovna
Andijon viloyati Buloqboshi tumani
31-maktabning tarix fani o'qituvchisi*

Anotatsiya; Amir Temur Vatanimiz tarixida ,o'zbek davlatchiligi taraqqiyotida beqiyos xizmat ko'rsatgan shaxs .Amir Temur bobomizning nomini , nuroniq qiyofasini tiklash baxtiga tuyassar bo'ldik.

Kalit; Amir Temur. Temur tuzuklari. Movorounnahr. Xuroson. Shohrux Mirzo. Amir Temur - markazlashgan davlat asoschisi.

Amir Temur Vatanimiz tarixida ,o'zbek davlatchiligi taraqqiyotida beqiyos xizmat ko'rsatgan shaxs. Amir Temur jaxon xalqlari tarixida buyuk davlat arbobi , mashhur sarkarda sifatida e'tirof yorqin siyodir. Afsuski , Amir Temur nomi sobiq mustamlakachilik va mustabid tuzim davrida qoralanib , avlodlar nazaridan chetga surilib kelindi. Biroq o'zbek davlatchiligin qayta tiklagan ,buyuk davlat darajasiga ko'targan jahonga shuhrat taratgan . Amir Temurning tarixiy xizmatini jahon afgor ommasi nazarida yashirish, uni qatog'on zanjirida ushlab turish vaqtি o'tdi. Istiqlol tufayli o'z ona tariximizni xolisona yoritish, tarixiy haqiqatni qaror toptirish barobarida Amir Temur bobomizning nomini, nuroniq qiyofasini tiklash bahtiga tuyassar bo'ldik . Yurtboshimiz Islom Karimov tashabbusi bilan 1996 – yilning Amir Temur yili deb e'lon qilinishi va shu yili buyuk bobokalonimiz tavalludining 660 – yilgingining mamlakatimizda hamda UNESCO tashabbusi bilan butun dunyo miqyosida keng nishonlanishi – buhozirgi minnatdor avlodlarning, qolaversa, jahon ahlining bu byuk zodga uning ulug'vor ishlariga bildirgan cheksiz hurmati va e'zozi ramzidadir.

Adolat vainsof bilan tangri yaratgan bandalarini o'zimdan rozi qildim. Gunohkor ham, begunohga rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim . Xayir – ehson ishlarim bilan odamlar ko'nglidan joy oldim.

Amir Temur

Amir Temur turkiy barlos urug'ining bir (urug' oqsoqoli) lаридан bo'lmish Muhammad Tarag'ay va Buhoro shariat qонунлари sharhlochisining qizi Takina Mohbegimlarning farzandi bo'lib, 1336- yilda SHahrisabzga yaqin Xo'ja Ilg'or qishlog'ida tavallud topgan. Uning to'liq ismi Shibqiron Amir Temr ibin Amir Tarag'ay ibin Amir Barkriy. Temr siyosiy kurash maydoniga kirib kelgan 14 asrning 60 – yillarida mo'g'ullarning CHig'atoy ulusi hukumronligi davom etayotgan edi. 1346 – yillarida Chig'atoy ulusi xoni Qozonhon Amir Qazog'on tomonidan o'ldiriladi. 1358 – yilda Amir Qazg'on ham o'ldiriladi, ulusda parokandalik jarayoni kuchayadi.

Temurbek uddaburonlik bilan o'ziga xos takтика qo'llab , o'zining bosh orzu-maqсадларидан voz kechmagan holda , vaziyat taqozosi bilan vaqtдан yutish , ishonchli kuch topish uchun vaqtincha 1361 -yilda Tuğluq Temur xizmatiga kiradi .Biroq bir yil muddat o'tar -o'tmay Balx hokimi , Amir Qazaqонning nabirasi Amir Husayin bilan do'stlashib , u bilan bиргаликда yurt birligi va ozodligini tiklashga kirishadi.U 1362-1364- yillarda mo'gul qo'shinlariga bir necha martta zarba beradi.

Amir Temur milliy davlatchilik asoslarini rivojlantirishda , jamiyat rivojiga barcha ijtimoiy tabaqalar faoliyatini nazarda tutish va ularning manfaatlarini ta'minlashga alohida e'tibor berdi. Shundan kelib chiqib , Amir Temur dunyo tarixida birinchi bo'lib jamiyat ijtimoiy tarkibini 12 tabaqaga ajratib , ularning har birining alohida mavqeyi , manfaatlarini, shunga muvofiq keladigan davlat va jamiyatning o'zaro munosabatlarini belgilab bergen.

Shibqiron Amir Temurning davlat boshqaruviga xos eng muhim xususiyatlaridan biri unda adolat me'zoniga alohida axamiyat berilganligidir. At least we have a hope for anything...sida yoxud mulkiy masalalarda bo'lsin, hamma narsada odilona , qonunchilik qoidalari , talablariga asoslanib ish yuritish Amir Temurning qa'tiyat va izchillik bilan o'tkazgan davlatchilik siyosatining asosiy me'zoni bo'lgan.

O'z amali , mansabini suiste'mol qilish , poraxo'rlik , maishiy buzuqlik kabi ogir jinoyatlar sanalib , ularni sodir etuvchilar qattiq jazolangan. Amir Temur tuzuklariga asos qilib olingan davlatchilik siyosatining muhim jihatи yana shundan iboratki , uning davrida har bir soxaga

kadrlar tanlash , lavozimlarga tayinlashda ularning iqtidori qobiliyatiga , bilimu iste'dodiga , nasl -nasabiga alohida e'tibor berilgan . Davlatga sadoqat bilan xizmat qilgan xodimlar doimo raqbatlantirilib , martabalari doimo oshirib borilgan.

Tarixiy manbalarda Amir Temurning Mo'ǵuliston tomon yetti marta harbiy yurishlar qilgani tilga olinadi Uning qudrati mo'ǵul hukmdorlaridan sanalgan Amir Qamariddin bilan olib borgan ko'p yillik urushlari mamlakatning sharqiy hududlarni mo'ǵullar asoratidan xalos qilish , yurt tinchligi , osoyishtaligini qaror toptirishga qaratilgan edi. O'z tasarrufida Qoshgar , Issiqko'l va Yettisuv vohasini birlashtirgan hamda 1369 -yili Ilyosxo'jani taxtdan aǵdarib , Mo'ǵuliston xoni bo'lib ko'tarilgan Qamariddin bilan 1370- 1389- yillar davomida Amir Temur hayot momot janglari olib bordi .Bu jangu jadallar oqibatuda Movorounnahrga qarashli asosiy sharqiy hududlar uning tarkibiga qo'shib olindiki , bu hol yurtimiz hududida markazlashgan davlatning vujudga kelishida hal qiluvchi ahamyat kasb etdi.

Amir Temur o'z sultanati tarkibiga Xorazm mulkini ham qo'shib olish uchun ko'p sayi-harakatlarida bo'ladi. Chingizxon tomonidan Jo'ji ulusiga berilgan Xorazm yerlari Oltin O'rdadan mustaqil bo'lib , hokimyat tepasiga Qo'nǵirot so'fylari turardi. Keyinroq ikkiga bo'linib , janubiy qismi Chiǵatoy ulusiga bo'yusundirilgan edi , ammo Qo'nǵirot so'fylari janubiy qismini ham fatx etadi. Amir Temur esa butun Xorazmni o'z ulusining tarkibiy qismi , deb xisoblar edi. Shu bois, Xorazmni o'z tasarrufiga olish uchun bir necha marta yurish qiladi. 1388-yilda bo'lgan so'nggi Xorazm yurishi natijasida Sulaymon so'fiy hukumronligi aǵdarilib, bu o'lka Amir Temur sultanati tarkibiga uzil-kesil qo'shib olindi. Shunday qilib, Amir Temur bir necha yillar davom etgan qonli kurashlar, muhim tadbirlar, kezi kelganda diplomatik aloqalarni muvaffaqiyatlil qo'llash natijasida mamlakatni mögullar zulmidan ozod etdi, siyosiy tarqoqlik, o'zaro nizolarni bartaraf qildi.

Foydalaniman adabiyotlar;

1. O'zbekiston tarixi .Q Usmonov , M. Sodiqov. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni.- T.: Fan 1968. I .Mo'minov .

Buyuk siymolar , allomalar (uch kitob) .-T. Meros 1995 , 1996 , 1998 yil.

БУХОРО МАЪРИФАТЧИЛАРИ ИЛМИЙ, МАЪНАВИЙ, СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ЁШЛАР ОНГИГА ТАҲСИРИ.

*Турдиев Акобир Ҳабибовиҷ
Бухоро вилояти Фиждуон тумани
30-мактаб "Тарих" фани ўқитувчиси
Telefon: +998919242357
turdiyev.akobir@mail.ru*

Аннотация. Ушбу мақолада жадидчилик ҳаракати босқичлари, Бухоро жадидчилик гурухлари, уларнинг фаолияти, тарбияю атфол жамияти шунингдек жадид мутафаккирларининг илмий маънавий қарашлари ҳақида баён этилган.

Калит сўзлар. Жадид, тарбияи атфол, ёш бухороликлар, "усули савтия", Садриддин Айний, Турон, Бухорой Шариф.

XIX аср охири XX аср бошида юзага келган жадидчилик ҳаракати Туркистон халқларининг маърифатпарварлик ҳаракати ҳисобланиб, миллий-озодлик, мустақиллик учун дастлаб Россия империяси, сўнгра совет мустамлакачилигига қарши курашда муҳим ўрин тутади.

Жадидчилик ҳаракати қуйидаги уч босқичга бўлинади :

- 1.XIX аср охирларидан - 1915 йилгача, маърифатчилик.
2. 1915- йилдан - 1918 йил февралгача мухториятчилик.
3. 1918 - йил февралдан 20 - йиллар охирларигача мустабид советлар даврларига бўлинади.

Бухоро жадидчилари икки гурухга :

1. Икром домла раҳбарлигидаги "Тараққийпарварлар"
2. Мулла Абдуразоқ бошчилигидаги "Қадимиylar" гурухларига бўлинган.

Дастлаб, Бухоро амирлигидаги маърифатпарварлик ҳаракатини таҳлил қиласиган бўлсак, Бухоро амирлигидаги жадидлар партияси (фирқаси), дастлаб "Тарбияи атфол" («Болалар тарбияси») махфий жамияти шаклида тузилган. Унга тараққийпарвар зиёлилар, савдогарлар ва шаҳар камбағаллари вакиллари кирган. Улар бошида мавжуд амирлик тузуми доирасида демократик ислоҳотлар ўтказиш, конституциявий монархия ўрнатиш орқали амирнинг мутлақ ҳокимлигини чеклаб қўйиш тарафдори бўлган. Аблулоҳид Бурхонов, Мукаммил Бурхонов, Садриддин Айний, Усмонхўжа Пўлатхўжаев (Усмон Хўжа), Отаулла Хўжаев, Акмалжон Ҳамдий (Абусаидов), Ҳомидхўжа Мехрий, Муса Сайджонов, Мирзо Сирож Ҳаким Ёш бухороликларнинг дастлабки ташкилотчилари эди. Кейинчалик унинг фаолиятида Фитрат, Файзула Хўжаев ва Муҳиддин Мансуров катта роль ўйнашди.

Бухоро амирлигига жадид мактаблари, ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталадиган бўлсак, неча-неча асрлар давомида Бухоро мусулмон оламининг таълим-тарбия, маънавият ва маърифат, илм-фан ўчоғи бўлиб келгани тарихдан маълум.

Бухоро амирлиги худудида дастлабки «усули савтия» – усули жадид мактабларинииг очилиши Садриддин Айний ва Мирза Абдулоҳид Мунзим номлари билан боғлиқ. Садриддин Айний маълумотларига кўра, Бухорода татар муаллимлари очган усули жадид мактаблари мавжуд эди. Айний ва Мунзим ушбу татар мактабларидаги ўқитиш усулларини ўрганадилар ва ўз мактабларига татбиқ қиласидилар: «Шундай қилиб, 1326 йил ҳижрийда шаввол ойининг ўнида (1908 йилнинг октябрида) Бухоро шаҳрининг ичida Дарбозай Саллоҳхона гузарida Мирза Абдулоҳид уйида биринчи мартаба бухороликларга маҳсус усули жадида мактаби очдик. Бу мактабда икки ой муддатид ўқувчиларнинг адади 12 га етишди. Лекин таълим тартиби ниҳоят даражада бузук ва бизнинг барчамиз усул ва қавоиддан (янгича ўқитиш қоидаларидан) хабарсиз эдик. Ичимиз таълим ва ислоҳ ўти билан ёнмоқда эди».

Айrim маълумотларга кўра Вобкентлик деҳқон Жўрабой Бухорода ilk янги усул мактабини очган.

1908 йилда Бухорода ilk бор ташкил этилган «Биродари Бухорой шариф» хайрия ширкатининг топшириғига биноан Садриддин Айний Самарқандга келади ва бир неча йиллардан бери жадид мактаби очиб, фаолият кўрсатаётган Абдуқодир Шакурий мактаби, унинг

ўқитиши усуллари билан танишади. С.Айний ва А.Мунзим мактаби анча муваффақият қозонди, ўқувчилар сони кун сайин ортиб борди. 1909 йилнинг октябрида Бухоро тарихида биринчи марта ушбу мактабда ўқувчилардан имтиҳон олиш тантанаси бўлиб ўтди. Ёш-ёш болалар берилган матнларни бурро-бурро ўқидилар, домлаларнинг саволлари га булбулдай жавоб бердилар. Ўқувчиларнинг билимидан, мактабнинг тартиб-қоидаларидан имтиҳонда қатнашганлар жуда мамнун бўлдилар, маърифатли бойлар мактабни дурустрок бинога кўчириш ҳакида фикр билдирилар. Бухоронинг очиқ фикрли кекса зиёлиларидан тўқсон яшарли Бўрибой афанди кўзига ёш олиб, мажлис аҳлига шундай мурожаат қилди: «Мен умидворманки, ўн йилгача Бухорода инқилоб воқеъ бўлур, ватан авлоди бу кунги разолат ва сафолатлардан қутулур. Эсизки, у кунни мен кўра олмайман, сиз ёшлар, кўрарсиз. Минг қатла шукурким, ишнинг бошланганини кўрдим».

Усули жадид мактабдорлари бундай тўсиқлар, таъқиб ва тазииклардан чўчимадилар, улар ўз фаолиятлари доирасини кенгайтириб бордилар: Тошкент, Самарқанд Фарғона воийси шаҳарларида фаолият кўрсатаётган мутафаккирлар билан алоқа боғладилар, Крим, Туркияга талабалар юбориш, ўз сафларини ўсиб келаётган билимли ёшлар хисобига мустаҳкамлашга киришдилар. Бухоронинг илғор кучларини бирлаштириш учун жамият керак эди. 1909 йилда Бухоро жадидлари: Ахмаджон Ҳамдий, Абдулвоҳид Мунзим, Ҳамидхўжа Мехрий, Садриддин Айний, Ҳожа Рофеъ, Муқаммал Бурҳон «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») номли яширин жамият туздилар. Бу жамиятнинг саъй-ҳаракати билан усули жадид мактаблари яна бирин-кетин очила бошлади. Жамиятнинг бирламчи масаласи Бухоро ўқув муассасаларини тубдан ислоҳ қилиш эди. Бухоро эски мактабларини ислоҳ қилиш иши амалда бошланган бўлса-да, олий ўқув юрти хисобланган мадрасалар ислоҳи бошланмаган, улар илмли, малакали мутахассислар тайёрлашдан йирок эди. Шунинг учун “Тарбияи атфол” жамияти иқтидорли ёшларни Оренбург, Уфа, Қозон, Богчасарой, Истанбул каби шаҳарларга ўқишга юборишни биринчи вазифа сифатида белгилади. Бунинг учун маблағ керак эди. Ҳалқ истиқболи, маърифати учун жон куйдирувчи мулқдорлар ҳам, иқтисодий ёрдам берувчи зиёлилар, давлат арбоблари ҳам топилди. Жамиятнинг катта саъй-ҳаракати натижасида унинг дастлабки йилиёқ бир гуруҳ ёшлар Истанбулга ўқишга юборилди. Садриддин Айний бу ҳакда қуйидагиларни ёзади: «Икмоли таҳсил учун Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли (1878 – 1968), унинг биродарлари Атохўжа (1894 – 1938), Мазҳар Маҳзум Бурҳон Маҳзум ўғли, Абдурауф Фитрат, Муқимбек Истамбулга сафар қилдилар. Фитрат мазкур талабаларнинг энг истеъододлиси ва энг фозили эди».

Бухоро жадидларининг, «Тарбияи атфол» жамиятининг ўз олдига қўйган улуғ мақсадларидан яна бири ўз матбуот органига эга бўлиши эди. Туркистон жадидлари «Тараққий», «Хуршид», «Шуҳрат», «Тужжор», «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» каби қатор газеталар нашр қилдилар. Улар Бухоро мутафаккирларига ҳам кучли таъсир кўрсатган эди. Жамиятнинг саъй-ҳаракати билан 1912 йил 11 мартдан тожик тилида «Бухоройи шариф», 1912 йил 14 июлдан ўзбек тилида «Турон» номли газета нашр қилина бошланди. Бу икки газета нафақат Бухорода, балки бутун Туркистон ўлкасида ҳам катта эътибор қозонди. Мактаб ва мадрасалар ислоҳоти, «усули савтия» мактабларини тарғиб-ташвиқ қилувчи ўнлаб мақолалар эълон қилинди. 1912 йил сентябрдан «Турон» газетаси мухарририяти Истанбул дорулғунунини битириб келган Гиёс маҳзум Ҳусайнин кўлига ўтди. Газета энди ҳафтада 3 марта мунтазам чиқиб турди. Уларнинг муштариylари кун сайин бутун Туркистон ўлкасида ҳам кўпайиб борган. Бу ҳол мустамлакачи маъмурларга маъқул эмас эди, газеталарни ёпиш учун эса сабаб топа олмас эди. Бундай вазиятларда улар маҳаллий ҳукумат номидан иш кўрар эдилар. 1913 йил 2 январда Бухородаги рус элчихонасидан учинчи даражали амалдор Петров имзоси билан шундай фармойиш келди: «Бухоро амири жаноби олийнинг хоҳишлари билан ушбу кундан эътиборан «Бухоройи шариф» ва «Турон» газеталари нашри тўхтатилди.

Аммо шунга қарамасдан, жадид мутафаккирлари илм-маърифат йўлида қанчалик саъй-ҳаракат қилмасинлар, уларнинг фаолияти Бухоро шароитида шунчалик қаттиқ қаршиликларга учради, ҳатто улар азиз ҳаётларини хавф остига қўйиб ислоҳот ишларини амалга оширидилар. Жадидчилик ҳаракатининг ашаддий душманларидан бўлмиш Бурхониддин Бухоро қозикалони мансабини эгаллагач, дастлабки ҳаракати «усули жадид» мактабларини ёпиш бўлди. «Усули жадид» мактабларининг биринчи бор 1909 йилда ёпилишида ва бу мактабларнинг бунёдкорлари Садриддин Айний ва Мирзо

Абдулвоҳид Мунзимнинг Бухородан қувғин қилинишида ҳам шу Бурҳониддин бошқош бўлган эди.

1914 йил 4 июлда Бурҳониддин қозикалон жадид мактабларини бадном қилувчи ва бу мактабларни тезда ёпишга қаратилган қуидаги мазмунда Амир Олимхонга ариза ёзади: «Амир марҳум (амир Абдулаҳад кўзда тутилмоқда) даврларида уламонинг фатволари билан усули жадид мактабининг ҳаром ва бидъатлиги событ бўлиб, жаноби олийнинг амрлари билан ёпилган эди. Бир неча вақтдан бери яна муфсид жадидлар бош кўтариб, шаҳарнинг ҳар тарафида мактаблар очиб, халқнинг болаларини бузиб, фитна ва фасод қўзғатиб юрибдурлар. Агар жаноби олийнинг амрлари билан ушбу мактаблар тезлик билан боғланмаса, муллабаччалар бу бидъатни барҳам бермоқ учун ўзлари қўзғалишлари аниқдир. У ҳолда мамлакатда фитна ва фасодлар кўпайиб, давлати олийга зарар этиши эҳтимолдир».

Бугунки кун ёшларимиз дунёнинг нуфузли олийгоҳларида төксил олмоқда. Аминманки бу ёшларимиз бухоро маърифатпарварлари каби миллатимиз тараққиётига ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шарипов Р. Муҳиддинова Ф. Ўзбекистон халқлари сиёсий-хуқуқий таълимотлари тарихи. – Т.: “ТДЮИ”, 2004. – Б. 75.
2. Айний Садриддин. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар. 8 томлик, 1-том. – Т.: 1963. – 252-253 бетлар.
3. Радий Фиш, Раҳим Ҳашим. Глазами совети. – М.: 1980. – С.134.
4. Ф.Ширинова С.Ҳамроева “Бухоро жадидлари маҳаллий мухарирлар талқинида”
5. С.Агзамжодхўжаев Жадидчиликнинг ғоявий ривожланиш босқичлари.

TARIXIY HODISALARNI BILISHNING IJTIMOY - FALSAFIY O'ZIGA XOSLIGI

*Yuldashev Yandash Yunusovich,
Navoiy viloyat Qiziltepa tuman
26-umumta'lim maktab
Tarix fani o'qituvchisi*

O'zlikni anglash, eng avvalo, o'tmishni o'rganishdan, tarixni bilishga ehtiyoj sezishdan boshlanadi¹. Tarix fan sifatida ko'p bo'g'inli bo'lib, u barcha insoniyat taraqqiyotini o'rganishni, uning alohida bosqichlari: qadimgi dunyo tarixi, o'rta asrlar va shunga o'xshash, alohida mamlakatlar, faoliyat turi yo'nalishlari: iqtisodiyot tarixi, san'at, fan, urushlar va boshqalarни o'z ichiga oladi. Tarix fanlarini piramidasining cho'qqisi - bu tarix falsafasidir. U jahon va lokal sivilizatsiyalar taraqqiyotidagi qonuniyatlar va an'analarni aniqlashga yordam beradi, turli xalqlarning o'sish va tushkunlik sabablarini, hozir yuz berayotgan tub o'zgarishlarning tarixiy ildizlarini tushunish, kelajakda ularning o'zgarishini oldindan ko'rishga yordam beradi. Shu bilan birga o'tmishni o'rganish, butun dunyo taraqqiyotini ilmiy bilish, ijtimoiy ongning hozirgi tushkunlik holatini bartaraf qilishni, tarixga yangi qarashni shakllanishini va kelajak taraqqiyot istiqbollarini bilishining kuchli omili bo'ladi. Tarix bu qandaydir ma'noda nazariy va amaliy fan. Chunki tarixchi o'tmishni o'z davri nuqtayi nazaridan tahlil qiladi².

Tarixning yaxlitligi, bir butunligi ana shu qarama-qarshiliklarni to'laligicha ifoda etishda! Tarix falsafasi uning konkret vogelik va hayot falsafasi bilan uzviy bog'liqligida³ O'tmish amaliy tarixdan biroz farq qiladi. U bizning xotiramizda, tasavvurimizda va ma'lum bir axborotning bo'lagida hamda amaliyotda namoyon bo'ladi. O'tmish tarixi biror hodisaning oxiri hisoblanib, tushinarsiz qismi tushirib qoldirilib, o'rganuvchilar uchun tushunarli qilib yoziladi. O'tmish tarixini bilishning qiziqarli tarafi shundaki, professional tarixchilar tarixni bilish uchun juda ko'p izlanishlar olib boradi, ammo, ularning hamma ilmiy tadqiqotlari hayotga tadbiq qilinmaydi. Tarixchilarning fikrlariga ko'ra, tarixni faol amaliy o'rganish zarur. Aslini olganda tarix faqat o'tmish haqidagi ma'lumotlar yoki tushunchalar ham emas, uning buyuk qudrati tarbiyaviy kuchi, murabbiylilik mohiyati, o'tmishni o'rganish, tadqiq etish orqali bugunni baholash, bugunni anglash, bugungi odamlarni tushunish va ularni yo'lga solish borasidagi fikrlarni, g'oyalarni o'zida mujassam etganida⁴dir. Haqiqatdan o'tmish tarxni o'rganishning asosiy sabablaridan biri jahon taraqqiyotini hozirgi va kelajagdagi o'zgarishlarini bilish va zaruriyat bo'lsa ulardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tarixiy hodisalarini bilish va falsafiy tushunishning o'ziga xosligi shundaki, turli davrlarda hukm surgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlar, sulolalar hukmronligi davrida yuz bergen voqealar, madaniy va ijtimoiy taraqqiyot, ma'naviy-axloqiy yangilanishlarni ilmiy va falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish zarurdir. Davrlar va asrlar bilan bog'liq bo'lgan masoфа insoniyat tomonidan bir tekisda, tadrijiy bosib o'tilmagan. Siklik dinamika nazariyasi, tarixiy sikllar tushunchalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu o'tmishni, hozir va insoniyat kelajagini besh ijtimoiy – iqtisodiy formatsiyalarga, noaniq uzoq boshlanish: ibridoiy jamoa tuzimi va nihoyasiz tugallanish: kommunistik formatsiya, an'anaviy bo'linishdan voz kechishga imkon beradi. Tarixning sanog'i neolit sivilizatsiyasidan boshlab olib boriladi va doimo davriy o'sib boradigan tezlik bilan almashinadigan dunyo sivilizatsiyalarini episentrлari markazlarining almashinushi bilan lokal sivilizatsiyalarning notejis to'lqinli tarzdagi taraqqiyoti sifatida tasavvur qilinadi. Bu an'ana kelajakda ham saqlanib qoladi. Shu nuqtai-nazardan XIX asrning oxiri - XX asrning boshlanishi industrial sivilizatsiyadan post industrial sivilizatsiyaga o'tish davrini tashkil qiladi. Shu bilan birga o'tish davrlariga xos bo'lgan qaramaqarshiliklarning keskinlashuvi, alg'ovdalг'ovlik, yangi jamiyatning paydo bo'lish azoblari bu davrning hamrohi bo'ladi. Aytaylik, insoniyat tarixida aholining o'sish an'anasi yuz yillar, hatto ming yillar davomida qoladi. Lekin sanoqli o'n yilliklarda o'zgarishi mumkin⁵.

¹ Jo'rayev N. Tarix falsafasi. -T.: Manaviyat, 1999. -B. 19.

² Rajabov R., Abuyev H., Qurbonov X. -T.: Yangi asr avlod, 2018. -B. 163

³ Jo'rayev N. Tarix falsafasi. -T.: Manaviyat, 1999. -B. 21.

⁴ Jo'rayev N. Tarix falsafasi. -T.: Manaviyat, 1999. -B. 17.

⁵ Rajabov R., Abuyev H., Qurbonov X. -T.: Yangi asr avlod, 2018. -B. 361

Tarixiy bilish nuqtai-nazaridan tarixiy jarayon tushunchasini shunday izohlash mumkin. Jarayon ma'lum bir, tarixiy vaziyat sharoitida tarixiy voqealarini paydo bo'lishi, rivojlanishi va o'z kulminatsiyasiga yetgach, yemirilib yo'q bo'lishini o'z ichiga olgan lahzalari yoki bosqichlar izchilligidir. Tarixiy jarayonlarning paydo bo'lishi, muvozanati va sabablarini bilish nazariyalari taniqli jamiyatshunos olimlar N.D. Kondratyev, A.L. Chijevskiy, A.Toynbi, F. Brodel, N.A. Berdyayev va P. Sorokinlar tomonidan ishlab chiqilgan. Lekin utilitar mafkuraviy doktrinalar hukmronligi yangi yondashuvni tanilish va tarixni o'qitishda keng tarqalishga imkon bermadi. Eski hukmron mafkuralarning yemirilishi tarixiy jarayonning yangi paradigmalarini o'zlashtirish uchun kenglik ochdi. Inson ijtimoiy borliqni o'rganib, eng avvolo, o'zini o'ziga xos xususiyatlar bilan birga tabiiy-ijtimoiy mayjudligi mohiyatini biladi. Bunday sifatda u o'zining qiziqishini aks ettirib, o'z ijtimoiy hayotining lahzalarini, barcha aloqa munosabatlarini yuqori darajada yaxlitlikda, har tomonlama bilishga harakat qiladi. Ana shunday ijtimoiy voqeylekka va ijtimoiy taraqqiyotga nisbatan turli xil yondashuvlar paydo bo'ladi¹. Tarixning asoslari insoniyat urug'ining boshlanishiga kelib taqaladi. Inson ongi shakllanganidan boshlab asosiy voqealarini xotirada saqlab qolish va keyingi avlodlarga hayot saboqlarini uzatish zaruriyati tug'ildi. Bu ijtimoiy genotipning saqlanib qolishiga yordam berdi. Haqiqat voqealar, afsonalar, rivoyatlar, ertaklarda aks etdi. Bunday afsonalar, rivoyatlar, ertaklar adabiy shaklga kiritildi.

Yozuvning paydo bo'lishi bilan tarixiy dalillar loy taxtachalarga, ibodatxona va piramida devorlariga, papiruslarga yozildi. Bu hukmdorlar yoki kohinlarga yoqadigan tarzda afsona va rivoyatlar bilan to'ldirilgan bayon qilish manbasi bo'ladi. Tarix fani qadimgi Sharqda turli tarixiy ma'lumotlar parchalarini yuzaga kelishi bilan boshlanib, qadimgi Yunonistonda birinchi tarixchilar Gerodot va Fukidid, qadimgi Rimda Tit-Liviy, Tatsit, Plutarx va boshqalarning tarix sohasiga bag'ishlangan asarlarida tarixiy hodisalarga haqqoni yondoshuv paydo bo'ldi. Bu davrda ko'p jildli tarixiy tadqiqotlar yozildi. Misol uchun Polibiyning 40 kitobdan iborat "Umumiylarix" asarida ilk tarixiy voqealar nafaqat bayon qilindi, balki ularni tushuntirishga harakat qilindi. Ular tarixiy voqe va hodisalarning ichki mantig'ini aniqlashga, hamda insoniyat tarixdan saboq oladigan tomonlarini e'tiborga olishdi. Xalqlarning tarixida bir xil bosqichlarni qaytarilish fikri, siklik doiraviy aylanishlar g'oyasi ilgari surildi. Eramizning I ming yilligi oxiri - II ming yillikning boshlarida tarix fanining shakllanishida ikkinchi yirik qadam paydo bo'ldi. Bu davrda O'rta Osiyoda tarix fani sohasida bir qator mashhur asarlar yaratildi. Narshaxiyning "Buxoro tarixi" va Abu Rayxon Beruniyning "O'tmis avlodlardan qolgan yodgorliklar" asarlarida tarixiy hodisalarni tushunishda qimmatli fikrlar ilgari suriladi. Abu Rayhon Beruniy "Biron bir o'tib ketgan yilning avvalidan hisobga olinadigan ma'lum bir muddatiga tarix deyiladi. O'sha yilda turli alomatlar va dalillar bilan (qandaydir) payg'ambar dunyoga kelgan yoki qudratli, sha'ni ulug' bir podsho bosh ko'targan, yoki xarob qiluvchi umumiy to'fon, zilzila va halokatli yer yutishi, halok etuvchi vabo va qattiq qahatchilik natijasida biror millat halokatga uchragan, yoki davlat va hukmdorlik bir xonadondan boshqasiga o'tgan, yoki biror din ikkinchisiga almashgan, yoki osmon hodisalaridan va yerning mashhur alomatlaridan biron muhim narsa yuz bergen bo'lishi kerak, bular uzoq asrlar va ko'p zamonalrsiz paydo bo'lmaydi"² dedi. Bu ilmiy qarashlarini biz tarixiy voqe - hodisa sifatida o'rganishimiz mumkin. Tarix haqiqatini tiklash, tarixiy tafakkur va tarix haqidagi ma'lumotlarni egallash Sharq tarix falsafasida aniq me'yirlarga ega va bu me'yorlar bevosita har bir voqeylekka xolis yondashib, asosli xulosalar chiqarishni talab qiladi².

Keyinchalik uyg'onish va marifatparvarlik davrlarida tarixiy taraqqiyot jarayonini ilmiy tahlil qilishga qator olimlar Viko, Bolen, Makiavelli, Bruni, Grotsiy, Volter, Russo, Monteske, Kondorse,

Karamzin va Pogodinlar o'z munosib hissalarini qo'shdilar. Tarix fanida haqiqiy to'ntarish XIX asr o'rtalarida yuz berdi. Uning asosiy mazmuni tarixiy progressning qonuniyatlarini aniqlash, bu fan perdmetining doirasini kengayishi, falsafa, siyosiy iqtisod, arxeologiya bilan chambarchas bog'lanib ketishi bo'ldi. Tarix qonuniyatlariga yangi qarashning shakllanishi G.Gegel va K. Marks, L. Morgan va F. Engels, O.Terri va F.Gizo, O.Kant va G.Shpengler, S.Solovev va N.Chernishevskiy larning ilmiy faoliyatlarining natijasi bo'ldi.

Tarix falsafasi: tarixning bir qirrasi – mamlakatlar va xalqlar tarixi, yanada umumiy ma'noda

¹ Rajabov R., Abuyev H., Qurbonov X. –T.: Yangi asr avlod, 2018. –B. 256³ Beruniy A. Tanlangan asarlar. 1-jld, -T.: "Fan", 1968. -B. 28.

² Jo'rayev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. -T.: Ma'naviyat, 2008. - B. 82.

– kontinentlar tarixi va insoniyat tarixinni asosiy bosqichlarini o‘rganadigan umumiy tarixdir. Bu piramidaning boshqa qirrasi-inson faoliyatining alohida sohalari – fan, texnika iqtisodiyot, siyosiy munosabatlar, davlat va huquq, urushlar, madaniyat va ta’lim, etika va din va boshqalar, uchinchi qirrasi tarixiy bilishning bosqichlari va metodlari-tarixshunoslik, etnografiya, arxeografiya, manbashunoslik, arxeologiya, statistika, tarixiy jarayonlarni modellashtirish to‘g‘risidagi fanlarni tashkil qiladi. Bu piramidaning cho‘qqisida esa tarix falsafasi, tarixiy jarayon nazariyasi, uning umumiy qonuniyatları va an’analari, tarixiy tadqiqotlar metodologiyasi bo‘ldi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tarixiy hodisalarni bilish bevosita konkret davr kishilari tafakkuri va konkret hayot mantig‘idir. Uni ma’lum bir davrda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, voqealar, hodisalar hamda bularni keltirib chiqargan bosh omil-o‘sha davr kishilari maqsad intilishlari, manfatlari va dunyoqarashlarini o‘rganish orqali anglash va tushunish demakdir. Aksincha bo‘lishi ham mumkin emas. Tarixda mavhum hodisalar va tushunchalar bo‘lmaydi. Tarix mantiqan ham, tabiatan ham konkretlik orqali idrok etiladi va u aniq voqeylik orqali o‘z mazmunini, falsafasini, boshqacha qilib aytganda, hukmini ko‘rsatadi.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ИЛК ХРИСТИАНЛИК

*Ахунбабаева Барнохон Мадаминжоновна
Маргилон шаҳар 1-ДИУМ ўқитувчиси
Тел:+998(90)2918084*

*Хасанов Ганишер Абдулазизович
Маргилон шаҳар 1-ДИУМ ўқитувчиси
Тел:+998(90)5356325*

Аннотация: Мақолада Марказий Осиёдаги ilk христианлик марказлари, қазилма ишларида топилган христиан ёдгорликлар ва тарихий манбаларда ёзиб қолдирилган маълумотлар баён этилган

Калит сўзлар: миссионерлик, несториан, насроний, Инжил, Вифлем

Тарақкий этган христиан дини Марказий Осиёга кириб келиши тўғридан-тўғри бўлмади, албатта. Кўп динлар, қарашлар бошқа худудларга асосан савдо, тижорат орқали етиб келган.

Илк христианлик кирган шаҳарлар деб **Марв, Самарқанд, Термиз** каби шаҳарлар тилга олинади. Чунки сабаб савдо карвонининг бу ерлардан ўтганлигидир. Христианликнинг қадимий қолдикларидан бир қисми **Еттисувдан** топилган. Бу маскан миссионерларнинг биринчи бўлган жойларидан далолат беради ҳамда **Несториан** черковининг таъсир доирасини кўрсатиб беради. Марказий Осиёда несторианликдан ташқари христианликнинг бошқа секталари ҳам фаолият олиб борган. Мисол учун бунга **“мелкит”**ларни келтиришимиз мумкин. Улар катта бўлмаган кичик бир монастир қурдилар. Унинг харобалари **“Гавур-кўл”**нинг шимоли-шарқида жойлашган. Бу монастир **IV** асрнинг охирида вужудга келган. Бундан кўринадики мелкитлар анча олдин Марказий Осиёга кириб келишган. **Беруний** Марказий Осиёга христианларнинг кириб келишини **Исо** туғилганининг **200** йили деган. Аммо буларнинг таъсир доираси анча тор бўлган, ҳатто булар минтақадан чиқиб кетганлар. Буларнинг Марказий Осиёни эрта тарк этишларига сабаб қилиб несторианлик(Марказий Осиёда **XIV** асргача католицизм билан тўқнашувига қадар яшади)ни ва унинг халқ ичидаги обрўсини кўрсатиш мумкин.

Қомусий олим Абу Райхон ал-Буруний ўзининг машҳур асари бўлмиш **“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”**да шундай хабар беради, Самарқандда араблар давригача халқ зардуштийлик билан нуфузли христиан епископлиги **“насронийлик”** яшаган, руҳоний Наастория унга бошчилик қиласи, демак Нестроя номи маълум ва машҳур бўлган.

Маҳмуд Кошгарий жанубий-шарқий **Дашти-Қипчоқ(Буюк Чўл), Ўзган подшолиги** ва **Уйғур хоқонлигининг Суғд(Самарқанд)** билан яхши алоқада бўлганлиги ҳақида аниқ маълумотлар келтириб ўтади. Кошгари шундай деб ёзади: **“Исфижоб(Чимкент), Тараз, Қошғар** ва **Ўзгандан то Қувагача** бўлган бир худудда бир-бирига якин, Масихга сифинувчи, икки тилда сұғд ва туркий тилларда гапиравчи халқлар бор ”.

Милоднинг бошларида кириб келган христианлик **IX-X** асрларнинг охирлари Шарқда вақтинча ийқилиш даврини бошдан ўтказди. Христиан жамоалари ўз позициялари, яъни ўз мавқеълари Тяншанбўйи Уйғуристонида сақлаб қолдилар. Сал ғарброқда Мовароуннахр ва Еттисувда ислом христианликни умуман йўқ бўлиб кетмас даражада сиқиб чиқарди.

Христиан маданиятининг Марказий Осиё давлатлари билан алоқаларнинг тўхталиши сабабли, ўзидан ҳеч қандай из қолдирмади. Фақатгина қадимги сурёнийлар ишлаб чиқкан алифбо ва уйғурлардан мўгул ва найманларга ўтган бир қанча маданий сўзлар сақланиб қолинган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бахрамхан Маҳдумзода «Неистовые несториане» Санкт-Петербург.: Издательство Шандал 2001
2. Краткий очерк по истории ташкентской и среднеазиатской епархии. 2 тема
3. (Ибн-Хаукаль) Viae et regna. Discription ditions moslemicae auctore Abu'l-Rfsim ibn Haukal

**"ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ТАДҚИҚОТЛАР"
МАВЗУСИДАГИ РЕСПУБЛИКА 20-КҮП ТАРМОҚЛИ
ИЛМИЙ МАСОФАВИЙ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ**

(3-қисм)

Масъул мухаррир: Файзиев Шохруд Фармонович
Мусаҳҳиҳ: Файзиев Фарруҳ Фармонович
Саҳифаловчи: Шахрам Файзиев

Эълон қилиш муддати: 30.09.2020

Контакт редакций научных журналов. tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot, город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000